

SPØR

nytt fra fortiden

Nr. 2 2002 17. Årgang

34. Hefte ISSN 0801-5376 Kr. 60,-

Utgitt av:

Institutt for arkeologi og kulturhistorie,
Vitenskapsmuseet, NTNU.

Utkommer to ganger pr. år.
Abonnement kan tegnes ved
melding til redaksjonen.
Årskontingent kr. 110,-.
Løssalgspris kr. 60,- pr. hefte.

NB! Abonnement løper
inntil det blir sagt opp skriftlig.
HUSK: De som allerede er registrert
som abonnenter, må alltid føre på
abonnementsnummeret ved
betaling.

Redaksjonens adresse:

Institutt for arkeologi og
kulturhistorie, Vitenskapsmuseet,
NTNU, 7491 Trondheim
Besøksadresse: Erling Skakkes gt. 47B
E-mail: spor@vm.ntnu.no
Telefon: 73 59 21 70

Redaktør:

Aud Beverfjord

Fagredaktører:

Hein B. Bjerck
Jan Ragnar Hagland
Anne Haug

Redaksjonens sekretær:

Torill Stenseng

Layout:

Aud Beverfjord og
Wennbergs Trykkeri AS

Bladet kan bare siteres med tydelig
kildeangivelse.

Redaksjonen avsluttet
25. november 2002.

Grafisk produksjon:

Wennbergs Trykkeri AS, Trondheim

Forsidebilde:

Bautasteinene på Rastarkalv, Frei
på Nordmøre.

Foto © Terje Holm

Leder

KJÆRE LESER

Det som først og fremst preger denne utgaven av Spor, er de storartede funnene som ble gjort under sommerens utgravninger ved Steinkjer i Nord-Trøndelag og Melhus i Sør-Trøndelag. Her har arkeologiske høydepunkter stått i kø. I grav-

haugen i Sørli, like sør for Steinkjer sentrum, ble det funnet ikke mindre enn fem begravelser – det er ikke alle forunt å delta ved en slik arkeologisk storfangst. Gjennom tekst og bilder kan vi følge spenningen «lag for lag» mens arkeologene graver seg ned og tilbake i tid. De etterfølgende studier av funnene vil forhåpentligvis kunne gi svar på mange av de spørsmål arkeologene har stilt underveis.

De samfunn vi undersøker er forsvunnet fra scenen for lenge siden. Det er sjelden vi har skriftlige kilder å holde oss til, og dersom vi har det, er de ikke alltid til å lite på. Derfor må fortiden rekonstrueres utfra de fragmentariske gjenstandene vi finner ved arkeologiske utgravninger. Jo mer årvåken en arkeolog er under en utgravning, jo mer informasjon vil han eller hun kunne hente ut om fortidens levevis. Dette understrekes i artikkelen om båtgraver, hvor forfatteren ganske enkelt stiller spørsmålet «Hvorfor båt i grav?». Skikken der den døde ble lagt i en båt sammen med utstyr for et liv i graven, har fascinert arkeologer helt siden 1800-tallet, og det er ikke få teorier man har brakt til torgs. Forfatteren tar her for seg tre av de mest ansette teoriene, og knytter dem opp mot ulike geografiske områder.

I de tilsynelatende uanselige restene etter stolpehull ligger det en mengde informasjon om fortidens byggeskikk. Ut fra disse mørke, runde flekkene som avtegner seg i graveflaten, kan man teoretisk reise husene fra fortiden. I gode jordbruksområder har mer enn tusen års oppdyrking nok fjernet det meste av kulturlaget fra den første bosetningen. Likevel har man i år funnet en mengde spor i pløyd mark: rester av hus og driftsbygninger fra jernalder og – et flott gravanlegg fra vikingtid.

Vanligvis er det blant jord og stein arkeologene henter sin kunnskap. Men museenes arkiver er faktisk en sareptakrukke med et vell av spennende skrifter som forteller arkeologiens historie. Vitenskapsmuseets gamle arkiv har flerfoldige bedagede gullkorn om oldsaker og fornminner, som blant annet gjenspeiler folks holdninger til kulturminner og kulturminnevern. I dette nummeret av Spor tar vi en kikk inn i dette arkivet, som spenner fra sinte gårdbrukere og sure kjerringer til personkonflikter og krasse museumsbestyrere i tiden rundt forrige århundreskifte.

Vi følger til slutt opp serien om «Raritets-kabinettet», hvor vi presenterer etnografiske gjenstander som Vitenskapsmuseet har liggende i magasinene og som få har muligheten til å se. Denne gang har konservatoren hentet frem noen vakre grønlandske modeller, som dermed fokuserer på museets flotte grønlandssamling med de eldste gjenstandene fra 1700-tallet.

Vi mener at også denne gang er Spor fullt av spennende fortidsnytt med forbausende mange nye detaljer, stoff som vi med glede overlater til deg som leser bladet.

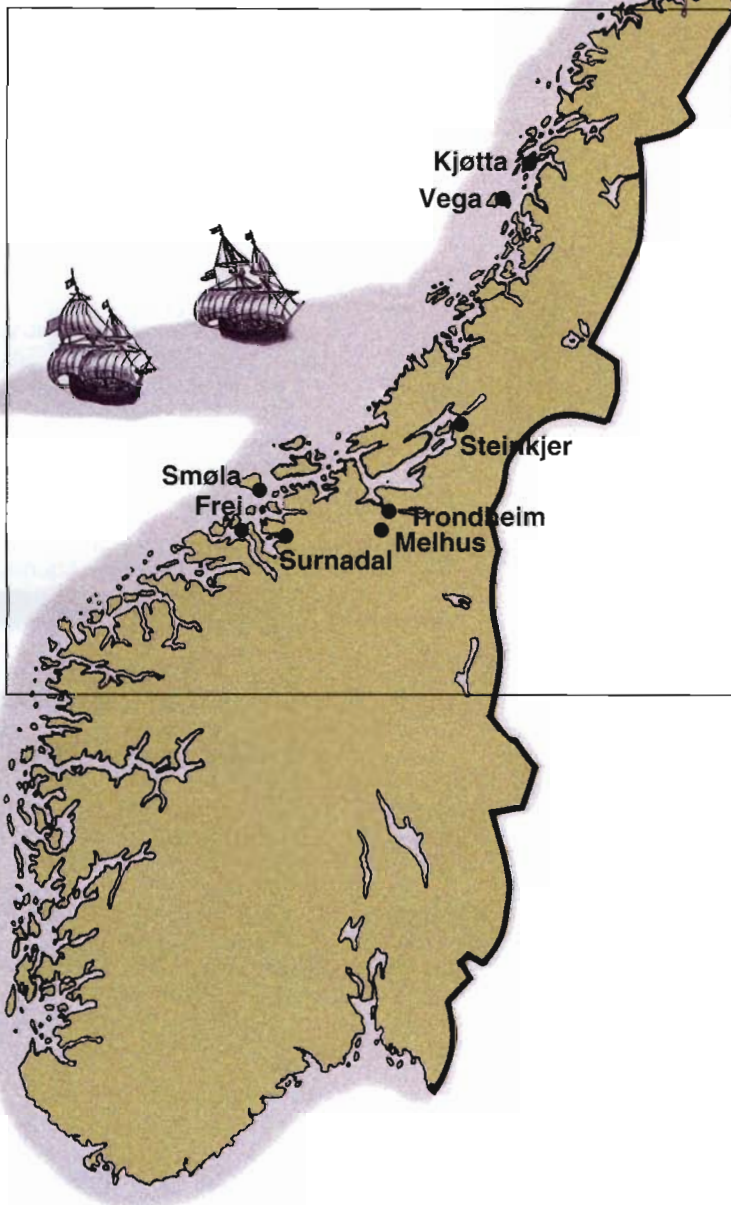
Aud Beverfjord

Tidstabell

eldre steinalder	
10 000-3000 f.Kr.	
ynge steinalder	
3000-1800 f.Kr.	
bronsealder	
1800-500 f.Kr.	
førromersk jernalder/ keltisk jernalder	
500-0 f.Kr.	
romersk jernalder	
0-400 e.Kr.	
folkevandrings-tid	
400-500 e.Kr.	
merovingertid	
550-800 e.Kr.	
vikingtid	
800-1000 e.Kr.	
middelalder	
1000-1536 e.Kr.	

Illustrasjon ved Hege Bø.

Innhold

Arkeologisk storfangst i Steinkjer Tekst Geir Grønnesby	4
Hvorfor båt i grav? Tekst Anne Stalsberg	13
Nye funn: Løkflaske fra Smøla Tekst Jostein Gundersen.....	17
Jernalderen opp fra åkeren: Vikingen fra Medalhus Tekst Brynja Bjørk Birgisdottir og Lene Strøm	18
Hus på hus i Melhus Tekst Preben Rønne	21
Gullkorn fra Vitenskapsmuseets gamle arkiv Tekst Merete Moe Henriksen og Roald Myrvang	24
Kleberbruddet i byen Tekst Eskil Følstad	30
Nytt på bokmarkedet	33
Slaget på Rastarkalv Tekst Aud Beverfjord	34
Karvestokker – middelalderens "regneark" Tekst Roman Kovalev	37
Godseierens og fiskerbondens landskap i 1500 år – øyriket fra Vega til Tjøtta Tekst Birgitta Berglund	40
Gustav Strømsvik – ukjent norsk maya-arkeolog Tekst Olaf Husby	45
Raritetskabinettet – Vitenskapsmuseets etnografiske samling: Grønlandske modeller Tekst Britt Eli Tingstad.....	48

Gamle graver i veien

– utgravning av røys og haug i forbindelse med E6 i Steinkjer

Høydepunktene har stått i kø under de arkeologiske utgravningene i Steinkjer i sommer. For oss som deltok, var dette spennende og utfordrende gravinger. Spesielt fordi det er relativt sjelden at vi får anledning til å grave ut denne typen kulturminner. Her skal vi gi en kort presentasjon av noen av de funnene som kom for dagen. I skrivende stund er gjenstandene enda ikke rensset og konserverte – de bildene som presenteres her, er bilder av gjenstandene slik de så ut da de ble tatt opp av jorda. En stor jobb ligger foran oss med å rense og konservere, et møysommelig arbeid som vil ta tid.

Tekst Geir Grønnesby

Nye tider krever nye løsninger. Så også gjennom Steinkjer, der har det i en årrekke vært planlagt ny E6 både utenfor og gjennom byen. Slike omfattende utbygginger kommer svært ofte i konflikt med kulturminner som er fredet. Lovverket er utformet slik at før tiltaket kan settes i verk, skal det ha vært en eller annen form for arkeologisk undersøkelse. Som en følge av dette har Vitenskapsmuseet i de siste årene gjennomført en rekke utgravninger i Steinkjer-området. Tidligere har utgravningene avdekket både bosetningsspor og gravminner i Egge-området. I år var turen kommet til en gravhaug og en gravrøys sør for Steinkjer. Gravhaugen i Sørliå ligger på høyre side av nåværende E6 når man kjører sørover. Gravrøysa ligger lenger sør på gården Frøset, mellom nåværende E6 og jernbanelinjen.

EN BRONSEALDERS GRAVRUIN PÅ FRØSET

Gravrøys som gravminne er vanlig både i bronsealderen og i jernalderen. I utgangspunktet er det derfor vanskelig å tidfeste en slik grav uten å foreta en utgravning. Når vi likevel var rimelig sikre på at denne røysa var fra bronsealderen, var den viktigste grunnen at den ligger nært gravfeltet på Toldnes/Holan i Sparbu. Dette omtales gjerne som det største gravfeltet fra bronsealderen i Norge. Egentlig er det feil å omtale dette som et gravfelt fordi det sannsynligvis er en lengre kontinuerlig rekke med gravanlegg som ligger på bergknauser ut mot sjøen. Tettheten av denne typen gravrøys er størst på Toldnes/Holan, men feltet må sees som en del av en større sammenheng. Gravrøysa på Frøset er en del av denne sammenheng. Både beliggenhet og utseende var klare indikatorer på at dette var samme type gravanlegg som vi kjenner fra Toldnes/Holan. Kunnskapen vi har om gravene på Toldnes/Holan stammer fra arkeologen Karl Ryghs utgravninger i 1879–80 og 1905–06. Siden den gang er det i Trøndelag bare gravd to gravrøys som kan dateres til denne perioden. Røysa på Frøset er altså den tredje bronsealdersrøysa på nesten hundre år som blir utgravd av arkeologer. Nesten et lite jubileum for Karl Ryghs utgravninger.

Røys av denne typen ligger gjerne i utmark og består av stein, både bruddstein og strandstein. Under byggingen av røysa er det ikke fylt på med jord og sand som vi kan se i senere tiders gravanlegg. Ofte er det tett vegetasjon på og omkring røysene. Mose, torv,

Gravrøysa på Frøset med to åpne gravkammer. I bakgrunnen sees toppen på Toldneshalvøya, hvor én av de mange røysene på Toldnes/Holan ligger. Foto Geir Grønnesby

kratt og trær gjør sitt til at røyser som egentlig er ganske ruvende i landskapet, nesten ikke er synlige. Vegetasjonen bidrar til å kamuflere røysene på en slik måte at de ikke får den plassen i folks bevissthet som monumenter, slik de egentlig fortjener.

Røysa på Frøset viste seg å være 14 meter i diameter og omtrent 1,5–2 m høy. Både vi og folk som besøkte oss, ble overrasket over hvor stor og ruvende røysa ble når vegetasjonen ble fjernet. Den fremstod da slik den egentlig burde gjøre. Hvis vi i tillegg kan se for oss hvordan landskapet så ut da sjøen stod langt høyere og skogen ikke var så tett, ville vi ha sett et ganske spesielt landskap med flerfoldige ruvende gravrøyser liggende på topper og tanger ut mot sjøen.

De fleste gravrøysene fra bronsealderen inneholder flere begravelser, i så måte kan de altså sees som en slags fellesgravplass. Vi finner gjerne både ubrente skjelettbegravelser og kremasjonsbegravelser i samme røys. I den eldste tiden er skjelettbegravelser det vanlige. I løpet av bronsealderen kommer skikken med å brenne den døde før han/hun legges i graven. Branngravene er dermed de yngste.

Før utgravningene startet forventet vi å finne både kremasjonsbegravelser og skjelettbegravelser. Under sine gravinger på Toldnes/Holan fant Rygh bronsegjenstander i omtrent halvparten av røysene, vi hadde derfor et berettiget håp om at det skulle være gjenstander i røysa på Frøset. Men det finnes også andre interessante trekk ved røysene. Allerede etter at vi hadde fjernet vegetasjonen kunne vi så vidt ane deler av en mur inne i røysa. Det viste seg at røysa inneholdt to tørrmurte steinringer, og avhengig av den som ser, kan man tolke det enten som to konsentriske ringer eller som en spiral. Den innerste ringen er helt rund og synes å vært laget med en passer. I tillegg er det godt og pent murt. Selv om muren er rast sammen og fjernet på enkelte steder vises det tydelig at det er lagt omsorg i å sette den opp. Den ytre muren er mer uryddig. Den svinger litt fram og tilbake og er rast sammen på flere steder. Karl Rygh fant én slik mur i en av de mange røysene han gravde, men vi kjenner fenomenet også fra andre steder i Skandinavia. Dette er altså ikke et isolert tilfelle, men en del av bronsealderens begravelsessymbolikk. Konsentriske ringer og spiraler er et fenomen som er velkjent fra helleristningenes motivverden og fra ornamentikken på bronsealderens gjenstander. Spesielt vanlig er disse motivene fra eldste del av bronsealderen. Å gi en eksakt forklaring på et så enkelt motiv som en ring, er vanskelig. Mye tyder på at dette er et mangetydig motiv med ulik betydning i ulike sammenhenger. Et enkelt symbol med et komplekst meningsinnhold. Den enkleste og rimeligste forklaringen vi kan gi på mur-ringene i graven på Frøset, er at de har markert en grense. De døde er plassert innenfor ringene som en måte å kontrollere døden og de dodes liv i det hinsidige på.

I røysa ble det funnet flere begravelser. Tre av dem bestod av brente bein som var lagt inn i et kammer. To kammer var lagt innenfor den indre steinmuren, mens det tredje var lagt i

selve muren. Det ene kammeret (som vi har kalt grav I) var bygget av kantstilte heller og var ca. 1,3 m langt. Graven hadde hatt en eller flere dekkheller som var delvis smuldret opp. Det andre kammeret (grav II se rammetekst s. 6) innenfor den indre ringen var bygget ved hjelp av tørrmuring. På slutten av utgravningene viste det seg at det var nok et gravkammer i røysa. Dette var plassert i den indre muren. Måten kammeret var bygget på, kan tolkes dit hen at kammeret var lagt dit etter at ringen var bygget. Det vil si at denne graven kan være langt yngre enn muren. Selve kammeret var ca. 80 cm langt og mye mindre enn de andre. Også i denne graven var beina brent før nedleggelsen i graven. I tillegg til de tre kamrene med de brente beina ble det funnet ubrente menneskebein som var spredd rundt på fire forskjellige plasser i den ene halvdel av røysa. Hvordan og hvorfor de ubrente beina er spredd på denne måten, vet vi ikke, men det er et fenomen vi kjenner fra andre bronse-

*Røysa på Frøset i fugleperspektiv, med to av de tre av gravkamrene godt synlige. Det tredje kammert lå i muren.
Foto Geir Grønnesby*

Den indre muren i røysa på Frøset. Foto Geir Grønnesby

UNDERSØKELSER AV GRAV II I RØYSA PÅ FRØSET

Tekst Ingvild Onsjøen Strøm

I nordvestre del av røysa, like ved plyndringsgropen, dukket det fram et område med flate grå skiferheller. Området, som ble kalt grav II, hadde en utstrekning på rundt 2 x 2 meter. Hver helle målte mellom 0,5–0,9 meter i diameter. Hellene var svært forvitret, og flere av dem var brutt opp i mindre stykker. Etter fotografering og tegning av området ble hellene forsiktig løftet opp. På forhånd var det antatt at dette var en gravrøys fra bronsealderen, og hver helle ble derfor undersøkt med tanke på eventuelle helleristninger, men det ble ikke funnet ristninger på hellene. Om det opprinnelig hadde vært ristninger på dem, er det lite trolig at vi ville ha greid å se dem på grunn av forvitringen.

Etter hvert som vi fjernet hellene, ble området som vi antok var grav II, stadig mindre i utstrekning. Det var med stor spenning at vi fjernet de siste hellene og fikk bekreftet at det dreide seg om en grav. Graven bestod av en steinkiste som var orientert mot nordøst-sørvest. Endegavlene bestod begge av en enkelt oppreist stein, mens sideveggene bestod av flate skiferheller lagt lagvis i tørrmur. Gravrommets indre mål var 1,1 x 0,35 meter.

Selv om flere av dekkhellene var gått i oppløsning, ble det klart at dette ikke var resultat av plyndring. Vi var nå i gang med å undersøke en grav som hadde ligget urørt siden lokket ble lagt på, sannsynligvis en gang i bronsealderen – for mer enn 3000 år siden!

I selve kisten lå et 15 cm tykt lag med grus og sand, blandet med brente beinfragmenter fra både dyr og menneske. Toppen av laget var iblandet mold som trolig var rester etter trerøtter som hadde gravd seg inn i kisten. Innholdet av kisten ble gravd lagvis i et rutesystem. Slik kunne vi holde orden på om det i deler av kisten var beinkonsentrasjoner, om bein fra forskjellige deler av kroppen lå plassert på bestemte steder i graven, og om bein fra dyr og menneske lå adskilt eller sammen. Etter hvert som innholdet i graven ble fjernet, kom bunnen til syne. Bunnen av kisten bestod av steinheller lagt i et flatt gulv, og det viste seg at kisten var rundt 30 cm dyp.

Beinfragmentene som ble funnet, var brente, men lå ikke sammen med rester av sot eller kull. Dette tyder på at den døde sannsynligvis ble kremert et sted utenfor røysa. Deretter ble beina rensert og plassert i graven. Eventuelle gravgaver fant vi ikke spor etter, og det er usikkert om slike ble lagt ned i grav II. Gjenstander kan ha blitt kastet på likbålet og dermed brent opp, eller de kan ha gått i oppløsning etter at de ble lagt ned i graven. Dyrebeina kan være rester etter en form for gravgaver, men de kan også ha hatt andre funksjoner. Siden graven var en kremasjonsgrav, hører den trolig til de senere deler av bronsealderen.

Med bakgrunn i beinmaterialet er det sannsynlig at personen som var gravlagt, var en ungdom under 20 år. Hvem personen var, er det vanskeligere å svare på. Men siden vedkommende har fått et slikt gravminne, er det trolig at den som lå i grav II, hadde en spesiell posisjon i samfunnet.

Etter at graven var ferdig dokumentert, ble den plukket fra hverandre bit for bit. Det ble da klart at steinkisten var anlagt på et godt forberedt og solid steinfundament.

Ette museum har fått overlevert steinene fra grav II. Ved hjelp av foto og tegninger vil det senere bli mulig å rekonstruere kisten. Slik vil det etter hvert bli mulig å se den flotte steinkisten fra bronsealderen.

Det andre av tre gravkammer som ble funnet i røysa på Frøset. Foto Geir Grønnesby

alderrøyser. Det er derfor liten grunn til å tro at de er spredd av folk som har tatt seg inn i røysa i nyere tid. Vi tror at den opprinnelige graven har vært en begravelse hvor liket var ubrent. Vi mener også at kamrene med de brente beina var lagt inn i røysa på et senere tidspunkt, noe som kan forklare hvorfor den indre muren var ødelagt på to steder. Ved disse anledningene kan den opprinnelige begravelsen ha blitt berørt og beina tatt opp for så å bli lagt ned på ulike steder i røysa. Denne forklaringen kan synes søkt, men beina vil bli forsøkt datert ved hjelp av ¹⁴C-metoden, og vi vil da få en indikasjon på om de ubrente beina er eldre enn de brente.

Det tredje gravkammeret som ble funnet i røysa på Frøset. Foto Geir Grønnesby

Røysa på Frøset etter at murene og gravkamrene er fremgravd. Foto Ingvild Strøm

Mange av gravrøysene fra jernalder/bronsealder er, som navnet antyder, en tilfeldig dyngde med stein som er lagt over en begravelse. Mye tyder på at dette er en feil oppfatning av bronsealderens gravmonument. De fleste røysene som Rygh grov, og som ble bekreftet på en glimrende måte av røysa på Frøset, må heller sees som et slags byggverk med en ide bak. Rygh beskriver flere ganger spesielle konstruksjonstrekk ved røysene på Toldnes/Holan. En av røysene hadde én mur, slik som på Frøset, en annen hadde flate heller og runde steiner lagt lagvis, kamrene kan være oppmurte av flate heller. Rundt kamrene er det gjerne lagt skrånende heller opp mot selve åpningen. I kamrene og noen ganger utenfor, finnes det sand som sannsynligvis er strandsand, med blant annet

innslag av skjell. Så å si samtlige røyser har det vi kaller plyndringsgrop i toppen. Noen ganger, som på Frøset, er det åpenbart at det har vært folk som har gravd i røysa, men i de fleste tilfeller fremtrer gropa som en forsenkning i røysa. I flere flate heller i murene ble det observert noe som synes å være uthogninger for å gi plass til vertikalstilte staurer eller lignende. Dette og andre trekk tyder på at røysene må oppfattes som å ha vært bygget etter visse konstruksjonsmessige ideer som vi i dag har vanskelig for å fatte. Det er en viss mulighet for at man har brukt organisk materiale i byggingen av røysa. Fra Danmark kjennes eksistensen av tang i bronsealders graver. Dette kan forklare den nesten obligatoriske «plyndringsgrope» i toppen. Når det organiske er råtnet opp, faller toppen

Haugen i Sørliå for utgravning. Foto Bernt Rundberget

sammen. Det er vanskelig å rekonstruere hvordan en slik røys har sett ut opprinnelig. Begrepet «gravrøys» for å beskrive gravminnene fra bronsealderen, bør erstattes med begrepet «gravruin» fordi dette begrepet er mer dekkende for et gravmonument av denne typen.

Med dette skal vi forlate bronsealdergraven på Frøset. Tre tusen års gravfred er brutt og skal erstattes med biler som beveger seg med en fart på minst 80 km i timen. På et øyeblikk vil bilene passere over dette stedet hvor gravfreden har vart så lenge. Vi som deltok i utgravningene på Frøset og Sørliå kommer sannsynligvis til å bli minnet på dette paradokset hver gang vi passerer dette stedet resten av livet.

Vi skal nå forflytte oss over tusen år fram i tid og ca. 3 km i retning Steinkjer.

GRAVHAUGEN I SØRLIÅ

Den store gravhaugen i Sørliå er kjent for mange som i årevis har kjørt forbi på E6 som

passerer like ved. Arkeologene i Trøndelag har kjent haugen under navnet «Flaggstanghaugen», litt respektløst, men flaggstanga har gjort haugen lett gjenkjennelig. Haugen var stor, ikke blant de største, men større enn de fleste. På forhånd var haugen målt opp til å være ca. 16 m i diameter og 2,5 m høy. I ettertid skulle det vise seg at haugen har vært langt større.

Gravhauger dateres vanligvis til jernalderen, men gravskikken varierer såpass mye at det er vanskelig på forhånd å si noe nærmere om dateringen. Nå skulle det vise seg at haugen bare hadde et dekke med sand, under dette fant vi store mengder med stein. Det som vi kalte en gravhaug, viste seg å være en gravrøys, men av en helt annen type enn «gravruinen» på Frøset.

I utgangspunktet forventet vi å finne flere begravelser i haugen. Det er ikke uvanlig å finne én eller flere sekundærbegravelser i tillegg til en primærbegravelse. Flaggstanghaugen skulle vise seg å være mer spektakulær enn som så. Utgravningene hadde ikke vart lenge da det dukket opp båtnagler. Til å begynne med trodde vi at naglene var hentet opp fra bunnen av haugen etter et plyndringsforsøk. Dette viste seg snart ikke å være tilfelle: naglene stammet fra en båt som var lagt svært langt oppe i haugen. Vi hadde allerede etter noen dager støtt på den første graven. Noe uventet fordi vi regnet med at eventuelle graver skulle finnes lenger ned. Dette skulle vise seg å være den siste av flere begravelser i denne monumentale haugen.

Vi skal imidlertid starte med begynnelsen, altså nederst i haugen og gå oppover, eller framover i tid.

Den opprinnelige flaten som haugen lå på, er i dag ca. 11 meter over havet. Det vil si at her har det blitt tørt land for ca. to tusen år siden. De eldste sporene vi fant på stedet, er et kulturlag som lå på den naturlige undergrunnen. Dette kan være spor etter bosetning, eller annen aktivitet på stedet. Vi vet enda ikke hvor

*I en nedgravning nederst i
romertidsrøysa lå den
opprinnelige begravelsen,
den såkalte primær-
graven. Over selve graven
ligger et steinlag. Foto
Geir Grønnesby*

Rester av hodeskallen i primærgrava. Til venstre for hakepartiet ser vi en liten spenne. Foto Geir Grønnesby

PRIMÆRGRAVEN

Tekst Bernt Rundberget

Primærgraven lå nedgravd sentrert under romertidsrøysa. Graven bestod av et dårlig bevart skjelett, en bronsfibula og en bronsegenstand – antagelig et spinnhjul. Ut i fra funnene tolkes personen i graven til å være en kvinne. Tre små fragmenter av jernspiker og noe rester av treverk indikerte også at det sannsynligvis var en kistegrav.

Skjelettet bestod hovedsakelig av rester av kraniet. Selv om det var fragmentert var store deler fortsatt i god behold. Kjeve, tenner og deler av øyhulen sammen hodebeinet var gjenkjennelig. I tillegg var deler av overarmsbeinet, som lå oppunder kraniet, og rester av et leggbein synlige. Kisten var råtnet bort og skjelettet hvilte derfor på noen heller som var lagt i bunnen av graven.

Kvinnen hadde fått med seg en fin bronsfibula, som lå rett under haken og som kanskje har vært festet øverst i klesdrakten hun ble begravd med. Den var i flere biter, men med alle bestanddeler på plass. Imidlertid manglet nålen, som har vært av jern og derfor var korrodert bort. Når vi satte den sammen så vi at det var en type som tidligere er kjent i det norske gravmaterialet i bare noen få eksemplarer (figur 235 i Rygh, Norske oldsager). Fibulaen er en såkalt «fibula med høy nåleholder», og er typisk for yngre romertid med sannsynlig datering 150–250 e. Kr. Det er usikkert hvor den stammer fra, men den er muligens importert til Norge fra Danmark, og den sees på som et statussymbol.

Med seg i graven hadde kvinnen også et en gjenstand som antagelig er et spinnhjul av bronse. Formen er uvanlig: den er liten, flat og ganske lett. Men bevarte rester av tre i hullet antyder denne bruken. Både fibulaen og spinnhjulet tyder på at det er en vi har med å gjøre kvinne av høy status. Hun har fått med seg to verdifulle gjenstander, lagt i en kiste nedgravd i bakken og fått et anselig gravminne til minne om seg.

gammelt dette laget er, men det sier seg selv at det må være dannet etter at området ble tørr land. Den eldste graven er en skjelettgrav som foreløpig er datert til 200-tallet e.Kr. (se rammeteksten over). Den døde har fått med seg en fibula og et spinnhjul av bronse. Begravelsen har skjedd ved at den døde muligens ble lagt i en kiste som er gravd ned i undergrunnen. Under kisten var det lagt flate steinheller. Over graven var det lagt opp en røys som et synlig minnesmerke over den døde. Denne røysa var ca. 11 m i diameter og 1,4 meter høy. Ved siden av gravrøysa fant vi nok en skjelettbegravelse, svært lik den første, men uten daterbare gjenstander. Vi må dermed avvente dateringen på denne begravelsen, men vi tror den er omtrent samtidig med den første. Så kan man undre seg over hvorfor den ene har fått et så massivt minnesmerke som en gravrøys mens den andre tilsynelatende ikke har fått et synlig minnesmerke. Et par hundre år senere ble det nok en gang gravlagt et menneske i røysa. Denne gangen var liket brent og beina var lagt ned i en urne som ble plassert i toppen av den eldre røysa hvor den ble dekket av enda mer stein. Samtidig la man på fotkjeden, det vil si steinene som er lagt i en ring rundt foten av røysa. (se rammetekst s. 10).

Så går det mange hundre år, kanskje så mye som fem hundreår, før neste begravelse. I alle disse årene har gravminnet fra romertid fått ligge i fred og minnet menneskene om både død og liv. Kanskje har de enda etter fem hundre år visst navnet på de døde som var gravlagt her. Vi er nå kommet fram til vikingtiden, nærmere bestemt rundt ca. 900. På dette tidspunktet ble det bygget en stor røys over romertidsbegravelsene. Røysa må

opprinnelig ha vært omkring 21–22 m i diameter og 3,5 meter høy – altså langt større enn det vi i utgangspunktet trodde. Det at røysa har dekket både romertidsrøysa og skjelettbegravelsen uten synlig gravminne, tyder på at de har kjent til begge begravelsene.

Skjelettgrav etter utgravning. Graven lå under vikingtidsrøysa og ved siden av romertidsrøysa, uten noen synlig markering på overflaten. Foto Geir Grønnesby

ROMERTIDSGRAVEN PÅ SØRLIA-HAUGEN

Tekst Bernt Rundberget

Etter at båtgraven var undersøkt, ble det brukt gravemaskin for å fjerne steinmassene som lå rundt og under der båten hadde ligget. Et tydelig lag med jord og grus skilte den store steinen i vikingrøysa fra en ny røys, som bestod av mindre stein. I ytterkant av denne røysa dukket det opp en steinring som omsluttet den. Denne typen gravminne, røys eller haug med fotkjede var vanlig i siste del av romertid og i folkevandringstid. Det knyttet seg derfor stor spenning til innholdet i røysa.

Røysa med fotkjeden hadde en diameter på ca. 13 meter og en høyde på i overkant av 1,5 meter. Den var hovedsakelig oppbygd av mindre stein, men det var også en del store heller og kampestein. En av hellene lå i toppen av graven. Funksjonen er usikker, men muligens har hellen en gang stått på høykant og fungert som en bauta. Over hele røysa lå et tykt lag med jord- og grusmasser, noe som tyder på at den har vært tildekket og sett ut som en haug. Men kanskje er dette noe som har skjedd over tid. Da røysa ble bygd, lå den der med steinene regnvasket og fin. I løpet av flere århundrer begynner imidlertid planter å gro, og det danner seg en jordkappe der gress og små busker vokser.

Når det gjelder konstruksjonen syntes røysa å være uskadd. Imidlertid hadde toppen en merkelig form. Den så ut som den hadde en liten falsk topp som ikke stemte helt med helningen ellers på røysa. Det var ikke så rart. For under fjerning av toppen viste det seg ganske snart at denne var lagt på i ettertid. Dette kunne sees ved at et kullag bredte seg over nederste del av røysa, men som så skar inn under toppen. Muligens gikk også kullaget under fotkjeden og ut i undergrunnen. Av den grunn er det mulig at fotkjeden ble lagt på etter at kullaget var kommet til. Det vil si at toppen på røysa og fotkjeden kan være anlagt samtidig, og at en eldre og mindre røys var blitt brukt om igjen.

Ikke langt under toppen dukket det opp et lite kammer som var bygd opp av to vertikaltstilte heller støttet opp mot en stor kampestein, og som dannet en firkant. Den siste siden var lagt opp med mindre flate heller så det dannet en vegg. Kammeret inneholdt rester etter en urne av tre. Det eneste som stod igjen, var kitttranden i bunnen av urnen. Alt treverk var råtnet opp. På kittet var det tydelig avtrykk av treet. I området der urnen hadde stått, lå store mengder brent bein. Beina var etter all sannsynlighet plukket opp fra likbålet hvor den døde var blitt brent. Deretter var de blitt lagt ned i urnen og satt på plass i graven. Sammen med beina ble det også funnet en del kull. Av dette kan vi se at beina ikke ble rensset før de ble lagt i urnen, slik man kan se andre steder.

Det ble også funnet noen små gjenstander av horn, sannsynligvis fra elg eller rein. Her ble rester av en sammensatt beinkam funnet. Kammen var forseggjort med inngraverte sirkler og streker. På grunn av at den hadde vært med den døde på bålet, var den gått i stykker og blitt noe deformert. Bein kan få de rareste former når de blir utsatt for varme. Av den grunn kan det være vanskelig å forstå hva man finner. Noen av bitene var imidlertid så lite skadet at man lett kunne bestemme deres funksjon. I tillegg til deler av kammen fant vi også et spinnehjul og deler av en beinnål. Gjenstandene tyder på at vi har med en kvinnegrav å gjøre. Beinkammer var vanlig gravgods hos begge kjønn. Spinnehjul derimot regnes som typisk kvinneutstyr.

Denne typen gravlegging er vanlig i eldre jernalder. Branngravskikken dominerer i Norge i store deler av eldre jernalder. Den vanligste formen for branngraver bestod av en urne med brente bein sammen med noen enkle gjenstander, ofte i en steinkiste eller et kammer, slik som her. Siden gravtypen er så alminnelig, er det vanskelig å nøyaktig tidfeste gravleggingen. Men ut i fra type gravminne er det sannsynlig at begravelsen skjedde en gang i slutten av romertid eller første del av folkevandringstid, altså i perioden ca. 300–500.

Romertidsrøysa helt avdekket Foto Geir Grønnesby

Urnegraven etter at dekkhellen er fjernet. Foto Geir Grønnesby

Restene av selve urna med de brente beina. Foto Geir Grønnesby

Det er en mulighet for at grunnen til at de har lagt vikingtidsrøysa på de eldre begravelsene nettopp er at de har hatt en oppfatning av hvem som var begravd her, og ønsket å knytte en forbindelse tilbake til disse personene. De enorme mengdene med stein viser at det er lagt ned et massivt arbeid med denne begravelsen. Mange mennesker må ha deltatt for å bygge monumentet. Vi vet ikke hvem den døde var, men alt tyder på at han har vært en markant person i sin tid. Både det at han har fått et slikt markant gravminne, og de gravgavene som er lagt ned, tyder på at han ikke var hvem som helst.

I toppen av røysa ble det ryddet plass til en båt på ca. 9 meter. I denne båten ble den døde og gravgavene lagt. I motsetning til den eldste graven fra romertiden, er ikke skjelettet bevart i vikingtidsgraven. Dette kan bare skyldes at forholdene for bevaring av bein er bedre i undergrunnen enn i haugmassen. På grunn av våpenene antar vi at det er en mann som ble gravlagt i båten. Måten gjenstandene ligger på, gir oss informasjon om hvordan den døde har ligget i båten. Båtgraver er vanlig i vikingtid. I Trøndelag peker spesielt Inntrøndelag og Namdalen seg ut, og vi trenger ikke dra så veldig langt for å finne nærmeste båtgrav. For over 30 år siden gravde Oddmunn Farbrege ut en båtgrav ved utløpet til Figga.

Båtgraver kan være branngraver, det vil si at den døde og båten er brent på et likbål før haugleggingen, men de er like ofte ubrente begravelser som den i Sørli.

Det er mange forklaringer på hvorfor båter er en del av gravgodset – både kultiske, religiøse og mer verdslige forklaringer foreligger. Den vanligste tolkningen i dag er at båten ikke representerer noe spesielt kultisk, men må sees som en del av det øvrige gravgodset som den døde måtte ha for å klare seg i det hinsidige.

I båten ble den døde lagt med gravgavene. Han har fått med seg det som var vanlig våpenutstyr i vikingtiden: sverd, øks, skjold og spyd. I tillegg har han fått med seg et kogger med piler. Han har dessuten fått med seg to skjold, det ene lå ved føttene, det andre ved hodet. I beltet har han sannsynligvis hatt en skinnpung hvor han har oppbevart ildstål og en flintbit. Han har også hatt med seg et skrin. Hva som har vært i dette skrinet, vet vi ikke, men det er rimelig å

Skålvekten som ble funnet i båtgraven er ennå ikke konserververt. Foto Per E. Fredriksen

tro at skålvekten som ble funnet like ved, har ligget i her.

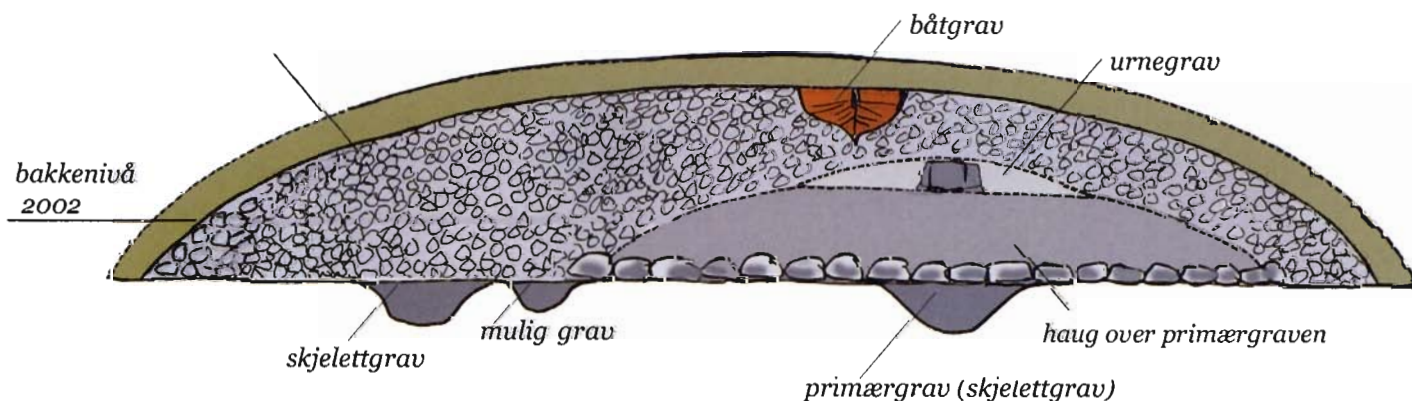
Det som gjør dette funnet spesielt er, foruten den unike sammenhengen med romertidsrøysa, funnet av skålvekten. Slike vekter finnes det litt over 20 stykker av i museets samlinger. De fleste er bare fragmentarisk bevart. Vekta fra Sørli synes å være svært godt bevart. Begge skålene, vektarmene, kjedene som holder skålene oppe, og holderen med tunge er bevart. Flere steder kan en ane en sølvfarge som bryter gjennom den grønne bronseirren. Dette kan være et lag med tinn som er lagt på utsiden av vekta.

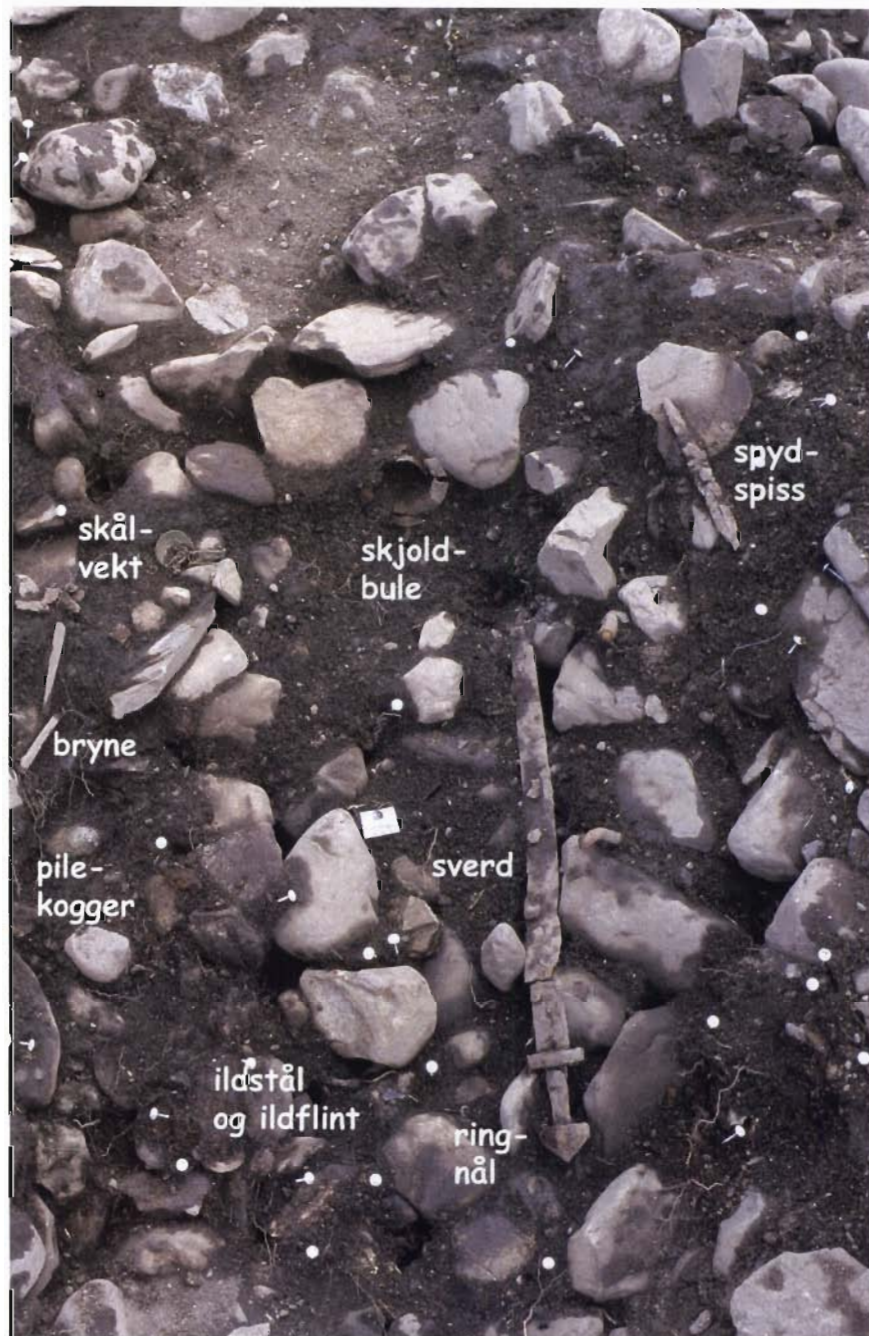
Vekten som lå i båtgraven, graves fram. Foto Geir Grønnesby

Det spesielle med vektene er at de som regel er funnet i relativt rike graver ved sjøen, i nærheten av elveløp, eller i fjordbunnen. De fleste er tolket som å ha tilknytning til en eller annen form for handelsvirksomhet. I så måte er funnet interessant sett i forhold til at Steinkjer omtales som kaupang i Olav den helliges saga. Vi har ingen arkeologiske funn som støtter denne påstanden, men kanskje er funnet av skålvekten en indikasjon på at det i dette området har vært en eller annen form for aktivitet knyttet til handel. Skålvekten er neppe laget i Norge, mye tyder på at mange av skålvektene har vest-europeisk opphav, sannsynligvis med Irland som produksjonssted. Både utformingen og det at det er lagt tinn på bronzen, er trekk som leder i den retningen.

Like ved haugen i Sørli ligger nok en haug. Vi tror at dette kan ha vært et område med flere gravanlegg. Kanskje noe lignende som området ved Tingvold i Steinkjer, hvor vi vet fra skriftlige kilder at det har vært et gravfelt med

Gravhaugen i Sør-Lia var svært innholdsrik med fem begravelser i tre nivåer. Tegningen er ikke måleriktig, men ment som en illustrasjon for å vise plasseringen av de ulike gravene. Tegning A. Beverfford

Oversiktsbilde av båtgraven. Her ser vi både sverd, skjoldbule, skålvekt, spydspiss, hein, pilekogger og andre ting. Foto Geir Grønnesby

Forfattere

Geir Grønnesby er forsker ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU. Ingvild O. Strøm er stud.philol. ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU. Bernt Rundberget er stud.philol. ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU.

steinsetninger og hauger. Det kan hende at haugene i Sørlihaug har fått ligge i fred i mange hundre år før moderne dyrking og

Sverdet i båtgraven. Like over grepet kan man se en ringnål og en flintbit. Foto Geir Grønnesby

Rekonstruksjonstegning av båtgraven. Tegning A. Beverfjord

byggeaktivitet begynte å kreve rom. Også de to haugene som er bevart har fått relativ hard medfart. Heldigvis har dette for vår haugs vedkommende bare påvirket yttersiden. På den ene siden av haugen er det påført masse, på den annen side har en bekk fjernet deler av haugen, på sjøsiden har byggingen av jernbanen tatt en bit av haugen. Sommeren 2002 fikk historien om haugen i Sørli et nytt kapittel. Der haugen har ligget, skal det komme en moderne bilvei. Minnet og kunnskap om haugen er ikke borte, men befinner seg i magasin og notater på Vitenskapsmuseet. Denne artikkelen er en del av det å formidle historien om haugen i Sørli. Historien om utgravningene er også formidlet via en rekke oppslag i radio, tv og aviser. Vi har også denne sesongen forsøkt å formidle utgravningen «live» via internett. Den tilbakemeldingen vi har fått, tyder på at dette har vært et vellykket tiltak.

Denne sommeren markerer ikke slutten på utgravningene i forbindelse med E6 på Steinkjer, fremdeles er det flere gravanlegg og bosetningsspor, som skal undersøkes til neste år.

Hvorfor båt i grav?

Tekst Anne Stalsberg

Det er vanskelig å tenke seg at folk langs kysten, ved innsjøer og og elver, kunne greie seg uten noen form for flytetøy, – før fly, tog og bil kom på banen. Siden de døde skulle ha med seg utstyr for livet i graven, var det naturlig å få med seg båt eller skip, alt etter stand, rikdom og behov. Imidlertid fikk langt fra alle med seg båt eller skip, og derfor diskuterer arkeologer hvorfor noen døde ble lagt i båt.

Å OPPDAGE BÅTEN I GRAVEN ...

Dersom bevaringsforholdene er gode, graven ubrent og betryggende utgravd, er det lett å finne båten, slik som i de store vikingskipsgrovene på Oseberg og Gokstad. Selv om treverket er råtnet bort, vil naglene gjerne ligge på plass i graven og dermed markere bordgangene. Adskillig verre er det å finne spor etter båten i brente graver, der bare båtnaglene av jern er bevart. Det har vært gjort forsøk på å regne ut et minste antall nagler som må til for å kunne vite om det er en båt i graven. Dersom vi finner to-trehundre nagler, er det liten tvil om at vi har å gjøre med en båt, men hva om det er under ti?

Det er imidlertid lite annet enn båter båtnagler kan brukes til, slik at selv om man bare finner noen få nagler, er muligheten stor for at de stammer fra en båt. Nagler kan ha blitt mistet dersom restene av likbålet ble flyttet til gravplassen. Det kan også være at ikke alle naglene er blitt funnet og samlet opp under en mer eller mindre sakkyndig utgravning. Kanskje ble bare en del av en båt ble lagt i graven. Dersom båten i graven var en uthulet trestokk eller om den var sydd og uten jernnagler, og båten ble brent, er det enda vanskeligere å konstatere om det har vært en båt i graven, fordi det da ikke ville være noe som helst igjen av båten.

De aller fleste båtgravene vi kjenner til, er klingbygde båter med jernnagler. Vi har imidlertid eksempler der dyktige feltarkeologer har gravd ut utspendte stokkebåter uten jernnagler. I slike tilfeller har fargen på jorden inne i båtene vært mørkere enn jorden utenfor, og man har kunnet skjelne båtene så godt at det har vært mulig å rekonstruere dem (Bornholm, flere gravfelter i Uppland og Västmanland). Dette er en påminnelse om hvor viktig det er at graver blir sakkyndig utgravd for å få mest mulig kunnskap ut av dem.

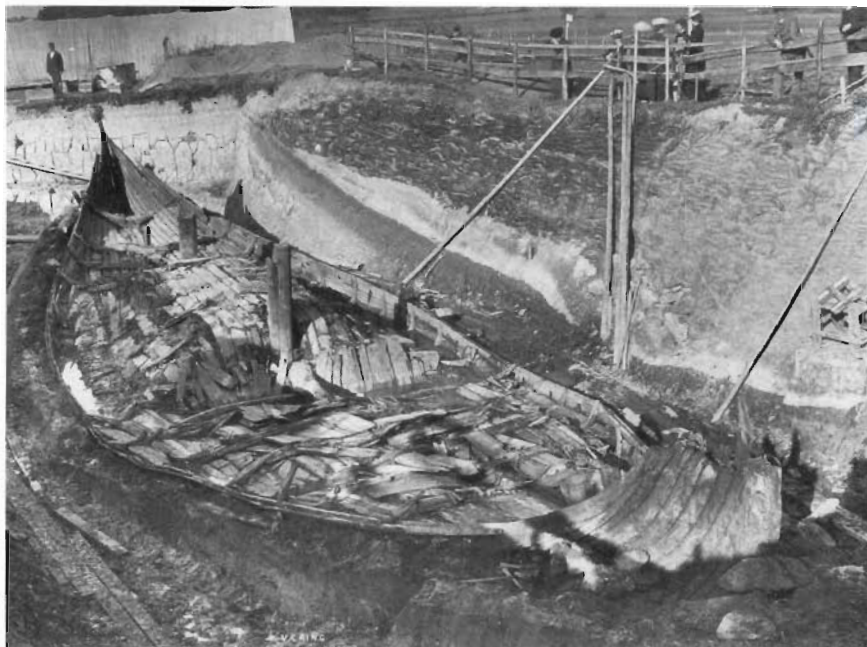
Båtgraver er i Norden kjent fra 1.–11. århundre e.Kr. Det største antall stammer fra yngre jernalder. Ifølge Michael Müller-Willes katalog fra 1970 er det ialt ca. 440 båtgraver i Skandinavia og i de områdene skandinaverna reiste til i vikingtiden: 231 i Norge, spredt langs hele kysten med noen i innlandet: 134 i Sverige, konsentrert til Uppland; 1 i Finland som et svensk innslag; 5 i Danmark samt 1 i Hedeby som nå er i Tyskland, 1 på Île de la Croix i Frankrike og 11 i England. Antall båtgraver har vokst siden denne listen ble satt opp. I tillegg er det funnet 29 båtgraver i sentra langs de store elvene i det gamle Rus'-riket. Fra Øst-Anglia kjenner vi en del båtgraver fra ca. 600 e.Kr. som må ansees som engelske, det vil si i en annen sammenheng; ritualer kan ha vært tatt i bruk for å markere at engelskmennene ikke ville komme inn under kristen og politisk påvirkning fra Frankerriket, men tilhørte Nordsjø-kulturen som var hedensk. De båtgravene vi skal ta for oss her, er de skandinaviske båtgravene. Ut fra den utbredelsen de har, er det ingen grunn til å betvile at de er skandinaviske.

HVORFOR BÅT I GRAV?

I skandinavisk arkeologi har tolkningen av båter i graver vært diskutert siden 1800-tallet, og det er foreslått mange forklaringer: Gamle båter ble brukt som ved på likbålet; som kiste eller kammer i graven; som ferje til dødsriket; som symbol på den dodes religiøse forestilling, eller båten hadde

Båtnaglene fra en grav i Surnadal. Foto Vitenskapsmuseet

*Osebergskipet i graven.
Foto etter Oseberg-
dronningens grav, ved
A.-E. Christensen m.fl.*

spilt en kultiske rolle (kultskip); som symbol, eller snarere som uttrykk for den dødes verdslige rikdom og makt og som en del av gravgodset eller utstyret for den dødes liv i det hinsidige. Teoriene om bruk av båten til bålved eller som kiste/gravkammer lar seg vanskelig vurdere på grunnlag av de arkeologiske funnene. Teorien om at båten var en ferje til den hinsidige verden bygger på tanken om innflytelse fra den greske myten om Kharon, som fraktet døde over elven Styks til dødsriket Hades. Yngre forskere avviser denne teorien. Dermed gjenstår det tre tolkninger som vi skal drøfte her: 1) gravbåten som ledd i kulten, 2) gravbåten som uttrykk for rikdom og makt, 3) gravbåten som en del av gravgodset.

Et viktig element i diskusjonen er det faktum at både menn og kvinner har fått med båt i graven. Det har avgjørende betydning for tolkningen, som ville blitt en annen dersom bare menn ble gravlagt med båt og sjelden kvinner.

KULTTEORIEN

Denne teorien går ut på at båten ble lagt i graven som et ledd i en fruktbarhetskult. Utgangspunktet er en teori om at dette er en fornyelse av eldre fruktbarhetsskikker som går tilbake til bronsealderen, der fruktbarhetsguddommen reiste med båt. Derfor har enkelte forskere knyttet båten til kulten av fruktbarhetsguden Frøy, eventuelt at manns- og kvinnegravene er knyttet det mannlige og kvinnelige aspektet av gudeparet Frøy/Frøya. Imidlertid tolket Anne

Stine Ingstad Oseberg-dronningen som en inkarnasjon av Frøya uten å trekke skipet inn i argumentasjonen.

Kulttolkningen bygger på ulike kilder: bergbilder, bilder på gravsteiner, skipssetninger, votivbåter i myrer, modeller av båter i graver og virkelige båter i graver fra ulike tider. Det gjenstår imidlertid å vise at det er noe tankefelleskap mellom dem. Det er til sammenligning ingen teori om at bilder av eksempelvis sverd på gravsteiner betyr at sverdene i gravene er særlig kultiske.

Her er det interessant å se på båtgravene i Rus'-riket. De ligger på gravfelter tilknyttet byer. Fruktbarhetskulten er fremfor alt knyttet til jordbruk, februk, fiske og jakt, og ikke til det byliv som skandinaverne førte i Rus'-riket.

Min viktigste innvending mot å tolke båt i grav som kultisk betinget, er likevel at man ikke kan løsrive båten fra gravgodset. Selvsagt er båtene i gravene knyttet til religion og kultus, men hele gravferden og graven hadde kultisk og religiøs betydning. Dersom båten var noe særskilt, skulle en vente at den endret gravgodset og gravformen sammenlignet med graver uten båt. Så synes ikke å være tilfelle.

UTTRYKK FOR MAKTE OG RIKDOM

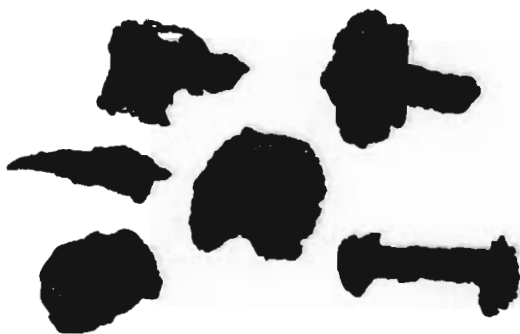
At båten i graven er et uttrykk for makt og rikdom betinger at båten i seg selv er kostbar eller at båter alltid finnes i rike graver. I Skandinavia fremstår ikke graver med båt som særdeles rike. Størrelsene på båtene gir imidlertid en pekepinn. En større båt eller et skip som krever mannskap, er noe annet enn en småbåt som kan ros av én eller et par personer. Å bygge et skip krevde både mye materiale og mange skipsbyggere. Til en småbåt krevdes tre, tjære og enkelt verktøy som var lett tilgjengelig; jern til nagler kunne blåstres lokalt – og båtbyggerkunnskap, som var nokså vidt utbredt.

Nyanseringen bekreftes av en øyenvitneskildring av en skandinavisk gravferd i båt ved Volga-kneet i 922, skrevet av den arabiske diplomaten Ibn Fadlan. Han forteller at en fattig mann ble brent i en liten båt, underforstått ble en rik mann gravlagt i noe annet. En forsker hevder at båtgraver ikke kan være symbol på makt, siden kvinner så sjelden gravlegges med båt. Dette synspunktet står i motsetningsforhold til den rikeste av dem alle, Oseberg-dronningens grav.

DEL AV GRAVGODSET

Som argumentert i det foregående, er en småbåt ikke uttrykk for rikdom og makt, mens et skip som krever helt andre bygge- og driftsressurser (blant annet mannskap), er det. Rike graver var rike også uten båt, og de enkle var enkle også uten båt. Vikingtidens graver inneholdt det de døde trengte for livet i graven, og det ville være rart om de ikke fikk med seg et så livsnødvendig

*Båtnagler.
Foto Vitenskapsmuseet*

hverdagsredskap som en båt eller et skip i gravgodset.

HVEM FIKK BÅT I GRAVEN?

Spørsmålet har vært indirekte berørt ovenfor – om de som fikk med seg båt i graven var personer knyttet til kulten, mektige personer, menn, kvinner. Det har iallfall vært personer som enten eide eller hadde rett til å få med seg båt eller skip. Barn ser ikke ut til å ha fått båt i graven – men så kunne de vel heller ikke makte å håndtere en båt. Videre opplisting av mulige forklaringer på hvem som fikk båt i graven er fruktesløs uten nærmere undersøkelser av materialet.

MENN ELLER KVINNER?

Michael Müller-Wille hevdet i sin store bok om båtgraver at det overveiende flertall av båtgravene er mannsgraver. Når man teller over de norske funnene fra yngre jernalder (merovingertid og vikingtid) i hans katalog, finner man at det er over to og en halv gang så mange mannsgraver som kvinnegraver med båt. Men, ett punkt er oversett: i vikingtiden var det i Norge samlet sett tre ganger så mange mannsgraver som kvinnegraver, og følgelig ble kvinner minst like hyppig som menn gravlagt med båt. Forklaringen må være at husfruen på gården hadde like stort behov for gårdsbåten som husbonden hadde i sitt daglige virke på og ved gården. Forholdet er noe annerledes for skip, som hyppigere er funnet i mannsgraver. Kombinasjonen makt og rikdom var i vikingtid hyppigere knyttet til mann enn til kvinner.

Etter hva jeg kan se av Müller-Willes bok, er forholdene i Sverige ikke ulike dem vi har i Norge, selv om man ikke må glemme de spesielle forhold i Sverige der båtgravene på enkelte gravfelter enten er bare mannsgraver eller bare kvinnegrav.

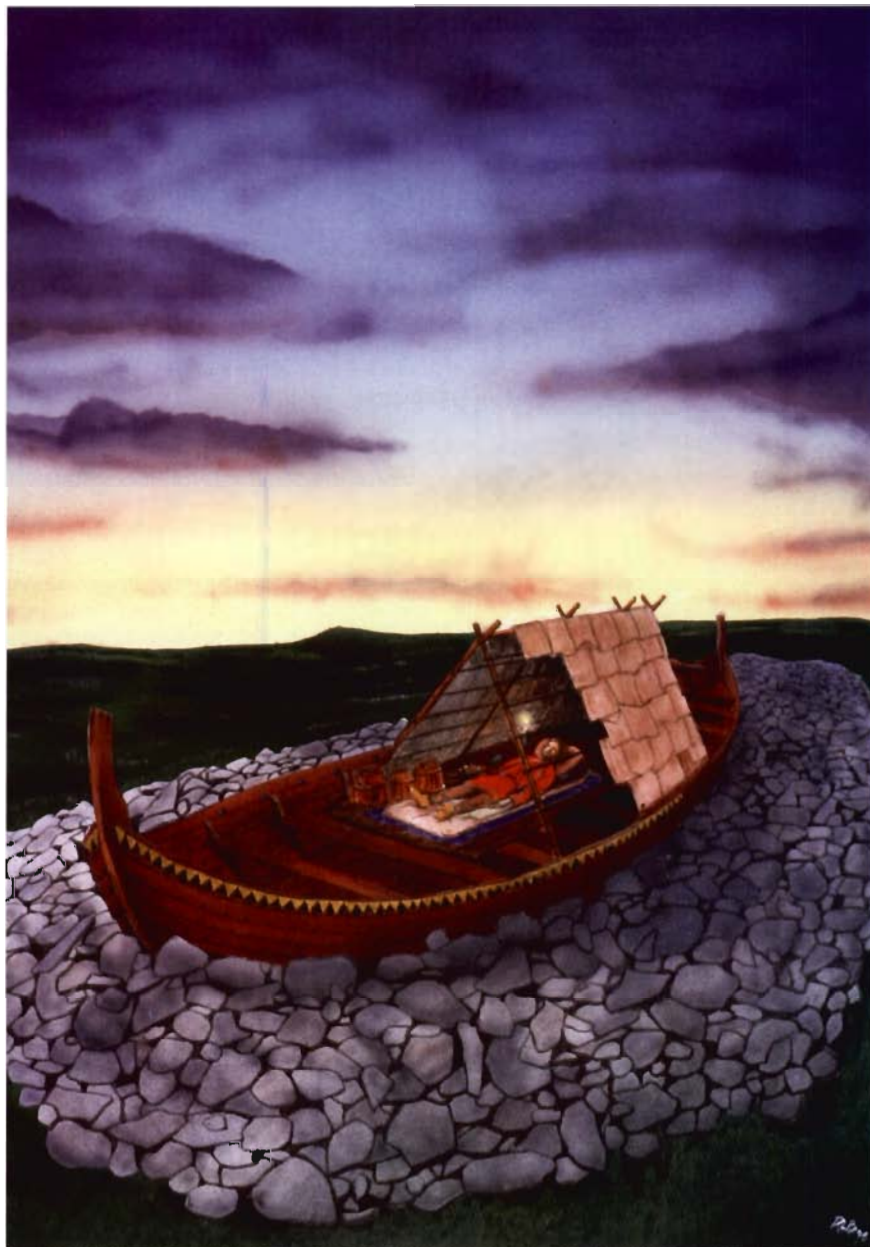
I Rus'-riket er forholdene annerledes. Der er det 6–8 kvinnegraver og 3–5 mannsgraver (foruten 8–9 pargraver). Forklaringen kan være at mennene oftere døde borte fra hjemmet, enten det var på handelsferd eller i tjeneste som soldater eller embedsmenn, slik at de er gravlagt annetsteds. Materialet bekrefter at båt i graven var en så fast skikk hos skandinaverne at også i utlendighet fikk kvinnene med seg båt til det hinsidige liv i graven.

PARGRAVENE – HVORFOR BÅDE MANN OG KVINNE?

I 1910 skrev arkeologen Haakon Shetelig en artikkel om hvordan man kunne forklare at det er så mange pargraver blant vikingtidsgravene i Norge. Det er for mange til at det kan forklares med at et par døde samtidig. Shetelig foreslo at det kunne være et resultat av enkebrenning, slik som i India, der kvinnen ikke hadde noen «verdi» etter at mannen var død.

Enda mer slående er dette forholdet på den store gravplassen ved Gnjozdovo nær Smolensk ved øvre Dnepr. Det er i det hele tatt et markant trekk ved de skandinaviske gravene i Rus'-riket at det er forholdsvis mange pargraver, men særlig påfallende er det på Gnjozdovo. Av de elleve båtgravene der er seks av dem (muligens ni) pargraver, én er en mannsgrav og én (muligens tre) er kvinnegraver.

Ved første blick synes det naturlig å tolke pargravene i samsvar med Ibn Fadlans beskrivelse

av den skandinaviske stormannens gravferd ved Volgakneet i 922, der en trellkvinne ble «frivillig» drept og brent sammen med sin herre. Imidlertid har de skandinaviske kvinnene på Gnjozdovo enten brosjer eller mange perler, slik at de etter skandinavisk arkeologi er å oppfatte som frie kvinner. Man kan tenke seg at skandinaverne oftere kan ha praktisert enkebrenning i utlandet enn hjemme, av den grunn at hvis enken ikke hadde slektninger på stedet, hadde hun svakere vern enn hjemme. I det norrøne samfunnet forble kvinnen medlem av sin egen slekt etter å ha giftet seg. Det kan da tenkes at en slektløs enke kunne være mindre «verd» enn en som hadde slekt rundt seg.

En annen og vel så nærliggende og mindre dramatisk forklaring er likevel at den som levde lengst ble lagt i ektefellens grav. Dette har man funnet spor etter i Birka i Sverige. Det er vanskelig å finne spor etter slike tilfeller i brente graver, dersom man ikke leter spesielt etter dem.

SLUTTORD

I denne artikkelen er båtgravene behandlet under ett, som om de var en del av den

*Båtbegravelse i røys.
Maleri av Ragnar L.
Børshheim*

skandinaviske kultur og uten hensyn til at det kan være forskjeller fra sted til sted og til ulike tider. Det kan ikke utelukkes at det er misvisende å behandle båtgravene fra yngre jernalder (merovingertid og vikingtid) som en enhet som strekker seg fra Frankrike, England, Skandinavia til elvene i Rus'-riket, der det rådde ulike politiske, samfunnsmessige og økonomiske forhold. Med andre ord, det kan være at båtgravene skal forklares ulikt i ulike forhold. Innen det store utbredelsesområdet er det variasjoner: Båtgravene i Sverige er konsentrert til Mellan-Sverige, mens de i Norge er spredt langs hele kysten; i Rus'-riket ligger de langs innlandselver. I Sverige ligger båtgravene på større gravfelter som skiller seg fra hverandre: på Tuna-gravfeltet i Badelunda (4.–9. århundre) er bare kvinner gravlagt med båt, på Vendel- og Valsgärde-gravfeltene (6.–11. århundre) bare menn. I Norge var det like vanlig at kvinner ble gravlagt med båt som at menn ble det, sett under ett ser det ut til å være noenlunde slik også i Sverige. Engelske båtgraver fra ca. 600 e.Kr. i Øst-Englia er tolket som politiske markeringer for å vise at de ville tilhøre den hedenske kulturen rundt Nordsjøen for å motstå kristningen som ville føre til fransk erobring.

Variasjonen mellom relativt samtidige båtgraver er også et signal om at det kan være stor, kanskje større, variasjon over tid i løpet av det tusenåret (1.–10.årh.) båtgravskikken ble praktisert enn mange forskere har tenkt seg. Det må, for eksempel, føres gode argumenter for å kunne tolke båtgraver fra første århundre med

henvisning til vikingtidsguddommen Frøy/Frøya, for ikke å snakke om å forklare jernalderens båtgravskikk med tradisjoner som har overlevd et halvt årtusen fra bronsealderen. Den betydelige andelen pargraver på Gnjøzdovo kan nettopp bety at ulike forekomster av båtgraver må vurderes først og fremst ut fra sin egen periode og kultur. Det kan ikke utelukkes at det kan være fruktbart å se om båtgravene i Rus'-riket kan være politiske markører på samme måte som de engelske.

Et felles grunntrekk for alle båter må man imidlertid ikke slippe av syne – de var uunnværlige for livet ved elv, sjø og hav. Tanken å gi de døde båt i graven må ha hatt sitt grunnlag i dette. Spørsmålet er, enkelt sagt, å finne ut hvorfor noen la denne nødvendighetsartikkelen i graven, mens andre, som var like avhengige av båten, ikke gjorde det, hvorfor noen fikk med seg båt i graven, de fleste ikke.

Det er egentlig merkelig at akkurat båtene fascinerer forskere og andre slik de gjør, at man ikke opererer med sverdgravskikk og brosjegravskikk og lignende. Særlig merkelig er det på grunn av at tolkningene av graver og gravgods må være noenlunde konsekvente, ellers kan vi ikke drive sammenligninger. Man kan ikke uten svært gode grunner løsrive en kategori funn fra gravgodset for å drøfte gravskikk. Man kan trekke ut båtene for å studere båtbygging osv., men ikke for å studere gravskikk.

□

Forfatter

Anne Stalsberg er førsteamanuensis ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU.

VITENKALENDEREN 2003 BYMARKA

– for kunnskap, oppleveling og undring

Bymarka er det mest populære turområdet i Trondheim, og mange ønsker å vite mer om naturen og om sporene etter folk der. Vitenkalenderen 2003 Bymarka bidrar med smakebiter på kunnskap om natur og kultur. Kalenderen forteller om blomster, nye arkeologiske utgravinger, vikingkriger, flomkatastrofer, gammelt åkerbruk, skogsdrift, hoggorm og annet spennende i Bymarka. Vi håper at kalenderen kan inspirere enda flere til å bli bymarkelskere og at de som allerede er det, kan glede seg enda mer på sine turer. I kalenderen kan du hver måned få ny kunnskap om Bymarka gjennom fargebilder og tekst om natur og kultur. Teksten er sammenfattet på engelsk. Et større kart over Bymarka er utarbeidet av Statens Kartverk spesielt for denne kalenderen.

Kalenderen er et resultat av et samarbeid mellom NTNU–Vitenskapsmuseet, Norges vassdrags- og energidirektorat (NVE), Trondheim kommune og Statens Kartverk. Vitenskapsmuseet har ledet samarbeidsgruppen og stått for redigering og produksjon. Det er planlagt at samarbeidet skal fortsette.

Kalenderen er i liggende A3-format med spiraloppheng. Den er pakket i eske og er enkel å sende som gave. Kalenderen kan kjøpes i bokhandelen og i Museumsbutikken Gunnerus, Vitenskapsmuseet. Kalenderen kan også bestilles over e-post fra formidling@vm.ntnu.no eller tlf. 73 59 21 60. Pris kr. 100,-.

Birgitta Berglund

Illustrasjon: Forsiden på kalenderen.

NYE FUNN

Løkflaske fra Smøla

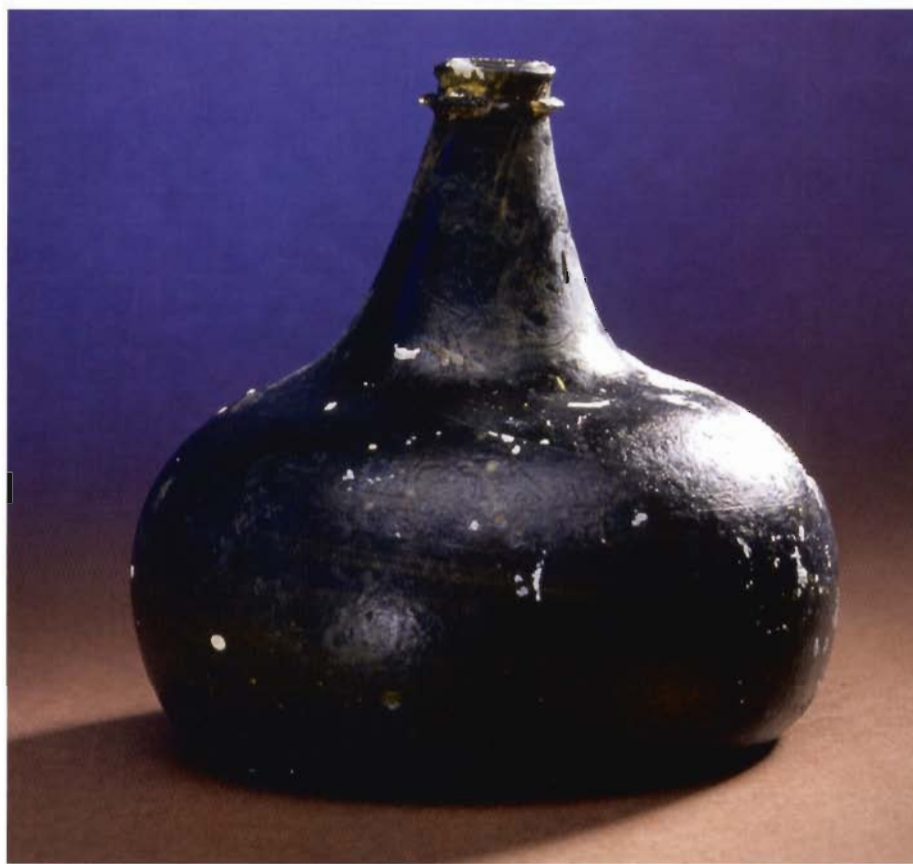
I forbindelse med utbyggingen av vindparken på Smøla på Nordmøre, ble det gjennomført en marinarkeologisk undersøkelse ved Edøyfjorden i Trondheimsleia. Registreringen under vann forgikk langs den planlagte traseen for en sjøkabel som skal gå tvers over Trondheimsleia. Ved samtlige dykk ble det registrert spor etter områdets tidligere og nåtidige bruk som havneområde. Det mest spennende funnet var en flott løkflaske.

Tekst Jostein Gundersen

Den sentrale delen av Edøy har en tetthet av kulturminner som overgår de fleste områder i vårt langstrakte land. Sentralt står Edøy kirke som er fra omkring 1190. Den har fungert som et samlingssted for sjøfarende og fastboende gjennom mange hundre år. Sjøområdet ved dagens fergekai ved Edøy kirke er kjent langt tilbake som en av flere gode ankringsplasser langs den sterkt trafikkerte Trondheimsleia.

Gjenstandene som ble funnet i området, lå så spredt at det ikke er tale om et sammenhengende kulturlag. Heller er det nok enkeltgjenstander som er kastet over bord fra oppankrede fartøyer. Mesteparten av det eldste gjenstandsmaterialet ble funnet dypere enn 20 meter. Dette lå forholdsvis langt fra land, og gjenspeiler nok ikke den reelle bruken av området. Beretninger fra dykkere som besøkte området på slutten av 1970-tallet forteller om løse gjenstander spredt utover et større område enn det som kunne registreres nå, fra 10 meters dyp og nedover. Dette henger sammen med at det har vært stor økning i dykkeaktiviteten i Norge i løpet av de siste 20–25 årene. Områdene ved Edøy har vært lett tilgjengelig for dykkere, og souvenirsamling i eldre havneområder er dessverre et stort problem for kulturminnevernet under vann. Gjenstandene er statens eiendom når de er eldre enn hundre år, og det er straffbart å ta opp slike uten tillatelse.

Løkflasken som ble funnet er laget av mørkt brungrønt, nesten svart glass. Løkflasker ble

Løkflasken som ble funnet på Smøla. Slike flasker var vanlige som vinflasker på 1600-tallet. Foto Per E. Fredriksen

produsert i et stort antall over hele Europa fra siste halvdel av 1600-tallet frem mot begynnelsen av 1800-tallet, med en hovedtyngde i produksjonen fra ca. 1670 til 1730. De fleste flaskene ble nok produsert i England og Holland, men det finnes også indikasjoner på at slike flasker ble produsert i Norge og Danmark. Opprinnelsesstedet er vanskelig å finne fordi bare et fåtall flasker har sikre kjennetegn som kan identifisere dem, som for eksempel et segl. Det er likevel rimelig å anta at den aktuelle flasken stammer fra England eller det europeiske kontinentet.

Løkflaskene var sin tids masseproduserte vinflasker. De var forholdsvis lette å produsere, og man anser dem som en forholdsvis tidlig type når det gjelder glassflasker. Flasken som ble funnet ved Edøy, ligner aller mest på det som blant annet i England kalles «black glass bottle – pancake – early onion bottle», og form, størrelse og detaljer i tuten utforming tyder på at flasken er produsert i løpet av de tre siste tiårene på 1600-tallet.

Forfatter

Jostein Gundersen er vitenskapelig assistent ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU

«Ingen synlige automatisk fredete kulturminner» Fortiden opp fra åkeren

En grav fra vikingtid og rester av flere hus fra forhistorisk tid dukket opp i den flate kornåkeren på Melhus denne sommeren. Da Vitenskapsmuseet starte de arkeologiske undersøkelsene i forbindelse med nybygging av E6 gjennom Melhus, var det ingen synlige kulturminne i dette området. Det skulle imidlertid vise seg at det i den gylne åkeren skjulte seg store overraskelser.

Vikingen fra Medåhus

Tekst Brynja Bjørk Birgisdottir
og Lene Strøm

Sommerens arkeologiske undersøkelser i Melhus, like sør for Trondheim, er nylig avsluttet, og et flott gravfunn fra vikingtiden er avdekket. Denne graven var i seg selv ikke uvanlig, men det var imidlertid forholdene rundt funnet. Forundersøkelsene hadde konkludert med man kunne forvente å finne spor etter forhistorisk aktivitet i området. Melhus er godt kjent fra skriftlige kilder, men her har man også et frodig landbruksområde som har vært like innbydende for våre jordbrukende forfedre som for moderne bønder.

Under denne flate åkeren lå mye arkeologisk informasjon. Foto Brynja B. Birgisdottir

I forbindelse med nybygging av E6 gjennom Melhus kommune foretok Vitenskapsmuseet i sommer omfattende arkeologiske undersøkelser i deler av denne veitraseen. På forhånd var de aktuelle områdene kartlagt og forundersøkt av arkeologer fra Sør-Trøndelag fylkeskommune. Man kjente ikke til noen kulturminner langs traseen, men konsekvensutredningen konkluderte med at i enkelte områder var det høyt potensiale for funn av automatisk fredete kulturminner, og man regnet med å finne spor etter tidligere bosetning.

Melhus, eller Medåhus, er et kjent navn i norsk historie. Melhusgården har gitt navn til både bygd og prestegjeld og har vært en av de mest sentrale og dominerende gårdene i Gauldalen i yngre jernalder. I Snorres kongesagaer hører vi blant annet om Asbjørn fra Medåhus som talte bøndenes sak mot kongemakten ved riks-samlingen, om naboen Halldor fra Skjerdingsstad og Styrkår fra Gimse og hans sønnesønn Einar Tambarskjelve. Høvdingene på Melhus tapte maktkampen mot gimsebøndene som støttet kongen og statsdannelsen, men Melhus fortsatte å være et religiøst sentrum i området.

Selv om det ikke har vært registrert noen synlige kulturminner på gården Melhus, stammer likevel mange arkeologiske løsfunn herfra. Det er tidligere funnet både våpen og smykker, som antakelig har ligget i utpløyde gravhauger og gravrøyser. John Melhus, far til nåværende grunneier, fant i 1972 et sverd fra yngre jernalder under pløying like nord for husene på gården. I tillegg er det tidligere meldt inn til Vitenskapsmuseet at man har løsfunn som en jernøks og en skålspenne fra vikingtid, et enegget sverd fra eldre jernalder og en stor ryggknappspenne.

PÅ 1800-TALLET: «EN MENGDE GRAVHAUGER..»

Vi har skriftlige kilder som forteller at det en gang har vært rikelig med synlige kulturminner på gården. Gerhard Schøning registrerte på sin reise gjennom Melhus på 1770-tallet flere

gravhauger på gården Melhus: «Paa den flade Mark, neden eller Norden for Melhuus, ligge 2de runde Kiæmpe-Haue, under den Elve-Mæl, paa hvilken Kirken staaer; men neden for bemeldte Flade, længer hen mod Vest eller Nord, ligge adskillige andre, baade runde og aflange Haue. Desse viise, at paa Melhuus maae i fordum Dage have boet store og anseelige Mænd eller familier, og dette er overensstemmende med Historien, som oppnævner os en del av dem, som der har boet og regnes blant de mægtigste Høvdinger og anseeligste Mænd i Thrøndelagen.» Også Klüwer, som reiste rundt i Sør-Trøndelag på begynnelsen av 1800-tallet, beskrev en mengde hauger på sletten nord for gården Melhus, men allerede da var de i ferd med å forsvinne på grunn av dyrking.

Høsten 1999 ble det gjennomført en arkeologisk forundersøkelse nord for Loddbekken og vest-nordvest for husene på gården Melhus. På tvers av veitraseen ble fire meter brede sjakter gravd gjennom matjordlaget. I to av sjaktene ble det registrert halvsirkler av leire i den fine sandholdige undergrunnen. På bakgrunn av de skriftlige kildene ble disse sirklene tolket som mulige rester av utpøyde gravhauger. Det var derfor med stor iver og høye forventninger at sommerens undersøkelser på dette utgravingsfeltet ble satt i gang. Forventingene ble ikke mindre da det allerede første dag ble avdekket et brannflak nettopp i det området hvor de mystiske halvsirklene var registrert.

Undersøkelsen ble utført med maskinell flateavdekking, det vil si at en gravmaskin fjernet matjordlaget ned til toppen av den sterile undergrunnen. Denne metoden blir som regel brukt i dyrket mark hvor det ikke er synlige kulturminner på overflaten. Når undergrunnen er avdekket, vil nedgravinger som stolpehull, kokegroper, veggrofter og lignende fremstå som mørke avtegninger i den lyse undergrunnen, slik som tilfellet var i Melhus. Området som skulle undersøkes ved gården Melhus, var over tre mål stort, matjordlaget var inntil 50 cm tykt og under matjorden lå et leirlag som viste seg å være over én meter tykt i den nordligste delen av feltet. Under leirlaget var det igjen et eldre dyrkningslag eller matjordlag. Denne stratigrafien forteller historien om det opprinnelige landskapet, som er blitt kraftig forandret av både naturens krefter og menneskets jordbruk.

STORE LEIRRAS

I Melhus og opp gjennom Gauldalen er det mye leire i undergrunnen. Gjennom tidene har det vært flere ras og flommer ned Gauldalen, og Gaula har utvilsomt skiftet leie flere ganger som følge av dette. Det mest kjente raset i historisk tid i Gauldalen er det såkalte Kvasshyllraset i 1345. Det raste fra bergveggene ved Støren og demmet opp elven. Raset var av slike dimensjoner at det er nevnt i flere islandske annaler. Der står det at Gaula forsvant i tre døgn før demningen brast og en flom av leire, jord og vann herjet ned gjennom dalen. Flommen skal ha tatt med seg over femti gårder, folk og fe. Slik stratigrafien på undersøkelsesfeltet ser ut, er det ikke urimelig å anta at leirlaget under dagens matjordlag stammer

fra dette raset. Jordet nord for gården Melhus er i dag en stor flate, men tidligere undersøkelser i området har vist at leirlaget er flere meter tykt i nordlige deler av feltet. I leiren ble det den gangen funnet trestammer og greiner som fortsatt hadde grønne blader,

Fotgrøften rundt gravhaugen avtegner seg som en lys bred sirkel i leiren.

1. OPRINNELIG OVERFLATE. UNDERGRUNNEN BESTÅR AV SAND/SILT OG ET TYNT DYK- NINGSLAG/MATJORDSLAG.

2. EN SIRKELFORMET GRØFT MARKERER HVOR HAUGEN SKAL BYGGES OPP. GRAVEN LEGGES I SENTRUM AV SIRKELEN.

3. HAUGEN BYGGES OVER GRAVEN. ANTAGELIG AV JORD

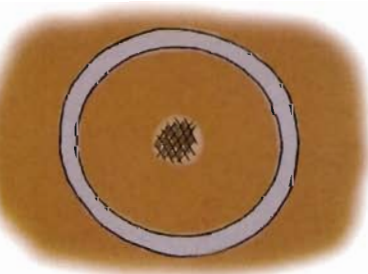
4. EN LEIRFLOM ELLER ET RAS I OMRÅDET RELATIVT KORT TID ETTER GRAVLEGGINGEN, FYLLER GRØFTEN.

5. NOEN ÅRHUNDREER SENERE ER GRAVFELTET GLEMT OG OMRÅDET DYRKES PÅ NYTT. HAUGEN BLIR MINDRE/FLATERE.

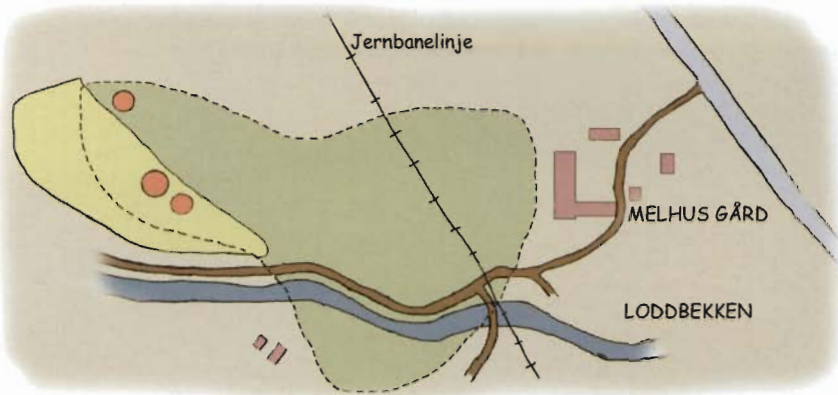

6. MED MODERNE LANDBRUKSME- TODER JEVNES HAUGEN UT OG ER IKKE LENGRE SYNLIG PÅ OVER- FLATEN.

7. NÅR GRAVEMASKINEN HAR FJERNET MATJORDEN OG AVDEKKET UNDER- GRUNNEN, VISES DEN LEIRFYLTE GRØFTEN SOM EN GRÅ SIRKEL MOT DEN GULBRUNE SANDEN. BRANN- GRAVEN ER FORTSATT BEVART I SENTRUM AV SIRKELEN.

Illustrasjonen viser hvordan gravhaugen var bygd opp og hvordan den forsvant. Tegning Brynja B. Birgisdottir

■ Registrerte/undersøkte gravhauger

■ Utgravningsfelt I

--- Antatt utstrekning på gravfeltet, basert på løsfunn og skriftlige kilder

de var nærmest vakuumpakket i leiren. Dette jordet har opprinnelig vært et dalsøkk eller et elveleie, og området rundt har vært mer kupert en tilfellet er i dag. Gravfeltet har antakelig ligget på et høydedrag over dalsøkket. Leirsuppen fra 1345 har fylt opp ujevnheter og flatet ut landskapet. Videre jordbruk og pløying i århundreder har siden planert ut de siste ujevnhetene. Samtidig som leirraset flatet ut landskapet og til dels jevnet ut gravhaugene har leiren i århundrer beskyttet dem og hindret en fullstendig bortpløying.

GRAVHAUG MED FOTGRØFT

Ved videre fjerning av matjordlaget og leirlaget ned til den lyse undergrunnen av fin sand kom det frem en leirfylt sirkelformet grøft rundt brannflaket. Grøften var 16,5 meter i tverrmål og i sentrum av sirkelen lå brannflaket. Nå hersket det liten tvil om at en av gravhaugene som Schøning beskrev på 1770-tallet som «fullstendig forsvunnet», kun var godt skjult under overflaten. Grøften kunne ikke være noe annet enn en såkalt fotgrøft, som markerte gravhaugen og brannflaket måtte være restene etter en begravelse.

Selve graven viste seg som et tilnærmet rundt brannflak eller en kullgrop med en diameter på 1,3 meter. Den inneholdt store mengder av brente beinfragmenter, jerngjenstander og store konsentrasjoner av trekull. De jerngjenstandene som var synlige i overflaten, var ikke umiddelbart gjenkjennelige. Men da vi begynte å grave i brannflaket og rense frem gjenstandene, viste det seg at det var et tveegget jernsverd og en spydspiss. Lengre ned i brannflaket ble det funnet en jernkniv og en mengde jernfragmenter som ikke kunne identifiseres i felten. Da gjenstandene ble røntgenfotografert ved Vitenskapsmuseets konserveringslaboratorium, kunne man, i tillegg til å fastslå at både sverdet og spydspissen var forseggjort med mønstersmiing, gjenkjenne noen av fragmentene som jernnagler og en jernnål. Konservatorer fra laboratoriet arbeider videre med rensing av gjenstandene og vil forhåpentligvis kunne tyde inskripsjon som er svakt synlig på sverdet samt identifisere flere av jernfragmentene. På bakgrunn av gjenstandene som ble funnet i graven er det

mulig å fastslå at graven stammer fra vikingtiden, og at det var en mann med høy status som ble gravlagt her. Ytterligere undersøkelser av gjenstandene og datering av trekull fra graven med ^{14}C -metoden vil etter hvert kunne gi en mer nøyaktig datering av graven.

Fotgrøften rundt branngraven var som tidligere nevnt omtrent 16,5 meter i tverrmål og inntil én meter bred. Det ble gravd et tverrsnitt gjennom grøften på to steder. I snittet kunne man tydelig se hvordan grøften ble gravd og hvor dyp den har vært opprinnelig. Grøften har vært omtrent 0,6 meter dyp i forhold til den opprinnelige overflaten og én meter bred, bunnen var buetformet og løsmassen har blitt kastet opp på begge sider av grøften. En slik fotgrøft ble sannsynligvis gravd for å markere gravhaugens ytterkant og muligens gi et inntrykk av at haugen var høyere enn den egentlig var. I profilen var det mulig å se at hellingen opp mot toppen av gravhaugen var på ca. 20 grader, og slik har man kunnet regne seg frem til at haugen har vært mellom to og tre meter høy. I likhet med gravgodset tilsier en haug av slik størrelse at haugboen (den gravlagte) ikke har vært noen småkar. Det krever betydelige ressurser å bygge en gravhaug av denne størrelse. Det er derfor ikke usannsynlig at det var en av de mektige høvdingene fra Melhusgården som ble gravlagt her.

FLERE GRAVER

Flateavdekkingen på feltet fortsatte, og det ble da funnet ytterligere bevis på at gravhaugen var en del av det gravfeltet som Schøning og Klüwer beskrev. Like sør for gravhaugen kom det frem enda en leirfylt sirkelformet fotgrøft. Denne var noe mindre enn den første, omtrent 9,5 meter i tverrmål og like tydelig. Tverrsnittet viste at fotgrøften har vært inntil 0,4 meter dyp og 0,5 meter bred. Det ble dessverre ikke funnet noen grav i sentrum av den mindre gravhaugen, men at det opprinnelig har vært en grav der i likhet med den større gravhaugen er ganske sikkert. På den sørlige delen av feltet var matjordlaget tynnere og leirlaget var knapt synlig. Derfor har restene av en eventuell grav vært pløyd bort for lenge siden. Muligens stammer noen av de enkeltfunnene som er funnet tidligere på Melhus fra denne haugen eller andre som fortsatt er skjult under overflaten.

□

Sverd. Del av gravgodset.
Foto Vitenskapsmuseet

Forfattere:

Brynja Bjørk Birgisdóttir er vit.ass. ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU. Lene Strøm er stud.phil. ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU.

Stratigrafien i området. Foto Brynja B. Birgisdóttir

Hus på hus i Melhus

Tekst Preben Rønne

Knappt noe annet arkeologisk materiale avspeiler dagliglivet slik som huset eller gården. Graver og skattefunn gir et spennende innblikk i spesielle situasjoner, men de gir kun korte øyeblikksbilder. Spor eller rester etter hus eller gårder viser derimot de omgivelsene som menneskene beveget seg i til daglig.

Allerhelst ønsker arkeologene at avfallet er bevart. Det forteller den usminkede historien om hverdagslivet. Men det er langt fra vanlig at vi finner det. Norge er et landbruksland hvor de frodige dalførene har vært dyrket siden oldtiden. Det betyr at mer enn tusen års landbruksdrift og pløying har fjernet avfallslagene, som vi også kaller kulturlag. Tilbake er kun de nedgravde restene etter hus og driftsbygninger. Enhver nedgravning setter

spor i undergrunnen. Kommer det for eksempel matjord ned i et hull, kan vi se fargeforskjellen og forskjellen i jordens sammensetning. Fargene er jordfarger som ikke forsvinner, fyllen endrer seg heller ikke. Et stolpehull som er gravd ned i grus, vil alltid kunne sees når det renses i flaten eller man snitter gjennom det fordi grusen mangler der hvor stolpen er råtnet bort.

ENDRING OVER TID

Byggeskikk endres over tid. Fra undersøkelser spesielt i Sør-Skandinavia og Sør-Norge vet vi at hus fra eldre bronsealder og gjennom hele jernalderen har samme grunnform. De er treskipede med en bredde som normalt ligger på ca. 5 meter. Husene har generelt den samme hovedoppdeling i beboelsesdelen, et inngangsparti og en stall, men det finnes naturligvis unntagelser alt etter bygningens hovedfunksjon. Husenes grunnplaner har variasjoner som viser at nesten hvert århundre har sin helt spesielle arkitektur. Likeledes ses lokale variasjoner i byggeskikk og beliggenhet. Ennå vet vi ikke mye om forhistorisk byggeskikk i Midt-Norge, men på grunn av skiftende landskaps- og klimamessige forhold er det logisk å forvente variasjoner tilpasset lokale forhold. Bebyggelse ved kysten må helt naturlig ha et annet preg enn bebyggelse i frodige dalfører eller i grenseområder til utmark.

Oversikt over noen av husene på Skjerdingsstad. Stolpehullene er markert med hvite papptallerkener. Det største huset er 28 meter langt. De to parallell-liggende husene formodes å være samtidige.

*Lengst til høyre:
Vegg-grøft, muligens fra
et bronsealderhus.*

*Hustomt ved Melhus
under utgravning.
Stolpehullene er snittet
slik at vi kan se form og
dybde.*

Gårdene må ses som selvstendige sosiale og økonomiske enheter. Grunnplanene som kommer frem ved arkeologiske undersøkelser gir et bilde av et lite lokalsamfunn, som i større eller mindre grad avspeiler våre forfedres hverdag. Samtidig vil større endringer i dette materiale avspeile dyptgående forandringer i hele samfunnet når det betraktes i et langtidsperspektiv. I bebyggelsen er det således et stort materiale, som endrer seg alt etter tid, rom og politisk- sosiale forhold.

MELHUS – ET HISTORISK STED

Melhus er godt kjent i litteraturen. Dalføret nevnes gjentatte ganger i sagaene, men hittil har vår viten i stor utstrekning blitt ved de skriftlige kilder. Meget lidt konkret har vi vist om hvor og hvordan man bodde i Melhus i forhistorisk tid. Dette på tross av at man har kunnet kjøre gjennom Melhus og se de gamle, nåværende gårdene, som ligger på historiske steder. Steder som hos Snorre er nevnt ved gårdsnavn og navngitte personer, som har

*Hustomt fra Søberg.
Stolpehullene er snittet,
men de er for tydelighets
skyld markert med
papptallerkener.*

bodd i dalen, og som i mange tilfelle har hatt innflytelse på Norges utvikling både lokalt og på landsbasis.

I sommer og høst 2002 er det gjennomført en rekke arkeologiske undersøkelser i Melhus. Utgravningene kommer forut for anleggelse av den kommende E6 linjeføring. Kom man kjørende fra Trondheim begynte de første utgravningsfelter at kunne ses ved Kuhaugen/Lodbekken og de forløp videre gjennom Søberg frem til Skjerdingsstad (figur 1-2). I sommerens løp har mange bilister sikkert undret seg over de store, åpne utgravningsfelter langs nåværende E6.

Tre hovedområder ble utpekt til undersøkelse. Dette er skjedd på bakgrunn av forundersøkelser foretatt av Sør-Trøndelag fylkeskommune og utelukkelse av områder, som av topografiske grunner har vært ubeboelige. Forundersøkelsene som oftest består av lange, brede grøfter, som trekkes hvor det er mest sannsynlig at der har bodd mennesker. På den måten kan man se hvor der er spor etter menneskelig aktivitet og hvor der har vært ubebodd. De følgende utgravninger konsentrerer seg om de utpekte steder.

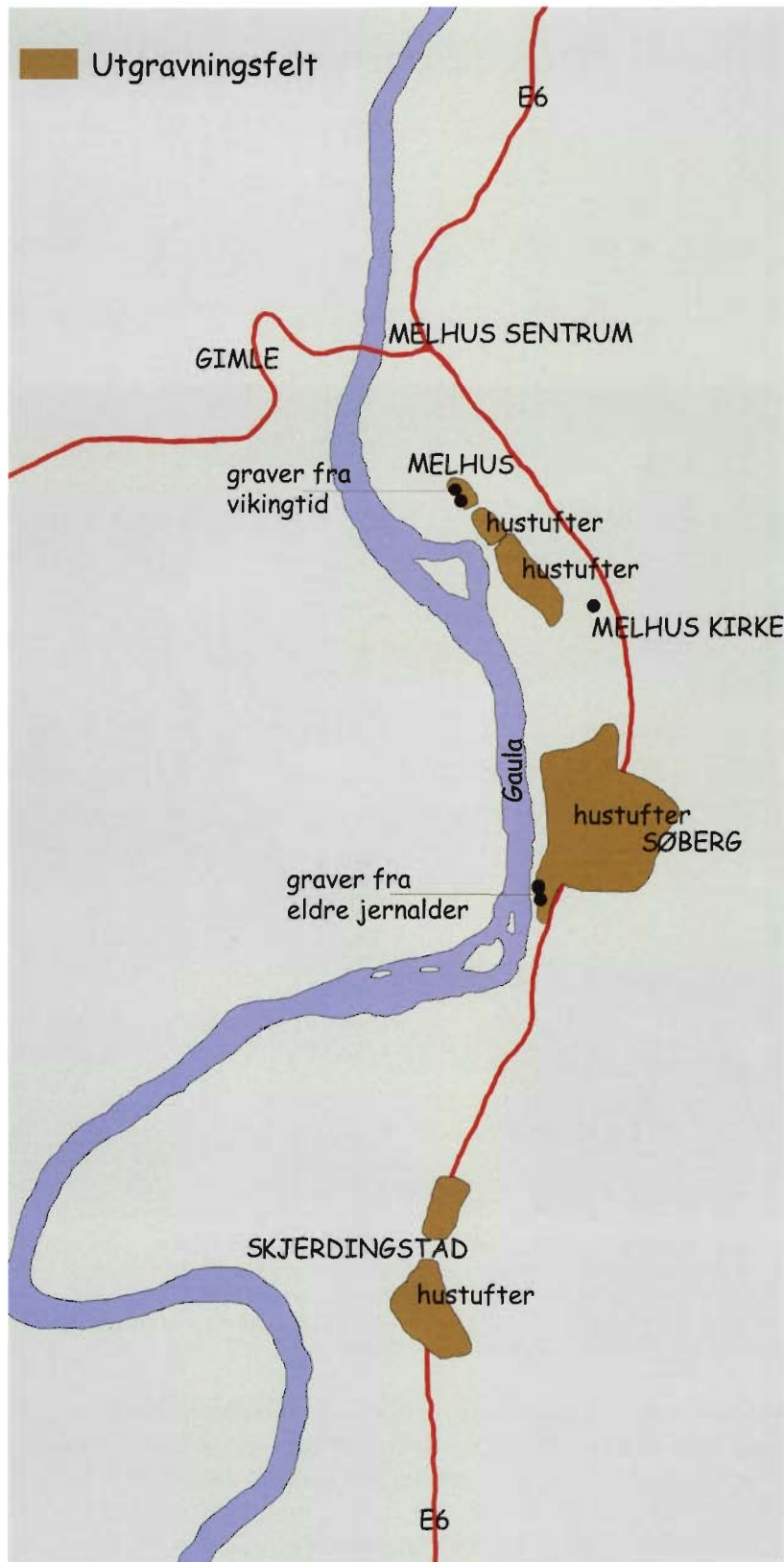
På alle tre felter fantes spor etter hus, kanskje gårder. Det er ut fra bygningenes konstruksjon ingen tvil om at de er forhistoriske. Informasjonene er ennå meget foreløpige. Vi har ennå ingen dateringer, men ser frem til karbondateringer foreligger til våren.

I området ved Lodbekken, nærmest Melhus, fantes beboelsesspor i form av ildsteder, og det var spor etter åkerbruk i form av ardspar, som viste pløying og begravelse i form av ringgrøfter omkring en nå forsvunnen gravhaug (se Lenes artikkel). Her fantes også spor etter flere hus.

Ved Søberg fantes likeledes rester etter en gravhaug, men desverre var graven ødelagt i nyere tid. Her fantes et enkelt hus på skrenten ned mot Gaula. Dessverre hadde et ras revet halvdelen av huset bort.

Lengst mot sør, på Skjerdingsstad, fantes spor etter i alt 14 hus av noe varierende konstruksjon. – Alle husene var treskipet og flere av dem hadde innlagt ildsteder, som lå som mørke pletter i den gule undergrunn. Er det ildsteder i et hus, er det tydeligvis et beboelseshus. I et av dem var der tre ildsteder, som lå på rekke ned gjennom huset. Det har da neppe vært plass til husdyr. Et annet hus hadde en kraftig forsterket veggkonstruksjon og en tre meter bred døråpning, det har formodentlig vært brukt som stall.

I toppen av flere av de takbærende stolpehull fantes blåleire. Det er ikke uvanlig å finne i Midt-Norge. Da det ikke fantes blåleire i undergrunnen på noen av feltene på Melhus, må det være tilført fra et annet område. Blåleiren er uten tvil rester etter et leirstampet gulv. Etter at stolpen er råtnet bort må den ha etterlatt seg en fordypning hvor leiren er regnet ned i. Selve gulvet er i dag pløyd bort.

Utgravningsfeltene ved Lodbekken, Melhus og Søberg.

Den forhistoriske bebyggelsen som utgravningene på E6 har avdekket, er et meget viktig forskningsmateriale, som vil bli bearbeidet i de kommende år.

Forfatter

Preben Rønne er førsteamanuensis ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU.

«Et bord som Petter Dass efter sagnet skal ha spist ved» Gullkorn fra Vitenskapsmuseets gamle arkiv

Informasjon om den eldste antikvariske virksomheten ved Vitenskapsmuseet finner vi i museets gamle brevarkiv som inneholder brev tilbake til 1815. Journal- og kopibøker er et verdifullt supplement til brevarkivet. Her er alle inn- og utgående brev oppført; ofte med et kort sammendrag over innholdet i hvert brev. Foto Per E. Fredriksen, Vitenskapsmuseet

I likhet med utgravninger hvor arkeologer forsiktig avdekker lag etter lag, kan også en studie av arkiv fortone seg som en prosess hvor flere lag etter hvert blir synlig. Vitenskapsmuseets arkiv er nemlig noe mer enn en dokumentsamling med informasjon om oldsaker og fornminner. I arkivet finner vi alle lag av befolkningen representert, og det gjenspeiler også de til enhver tid rådende samfunnsforholdninger. Dette gjelder ikke minst folks holdninger til kulturminner og kulturminnevern. Gjennom arkivet blir vi også presentert for et variert og spennende persongalleri med personkonflikter, fortvilte og sinte gårdbrukere, sure kjerringer, svindlere og en til tider ganske krass bestyrer. Vi skal her se nærmere på hendelser og personer som hver for seg ikke skapte de store overskriftene, men som likevel gir et godt inntrykk av hvilke oppgaver den antikvariske avdelingen ved museet stod ovenfor på slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet.

Tekst Merete Moe Henriksen
og Roald Myrvang

KJEMPEHAUGER TIL SALGS

«Jeg vil i dag til skrive dem og spørge om dem kjøber gamle Kjempe Hauger da jeg har en. Vis dem vil kjøbe den beder jeg dem Under ræte mei om det snares mulig. Haugen er meget stor.» Brevet med denne forespørselen kom inn til museet i 1903, og daværende bestyrer ved antikvarisk avdeling Karl Rygh (1839–1915) må meddele grunneieren at museet ikke ser seg i stand til å kjøpe gravhauger. Forespørsler av denne typen var slettes ikke uvanlige. Salg av oldsaker var en lukrativ forretning både for grunneiere, oppkjøpere og antikvitethandlere på slutten av 1800-tallet. Museene var avhengige av å få inn gjenstander for å kunne bygge opp sine gjenstandssamlinger, og høye utbetalinger var nødvendig for å hindre at gjenstandene havnet i hendene på private oppkjøpere. I et brev til Selskapets Direksjon i mai 1875 bemerker Karl Rygh at det i de siste årene kun er brukt 10 spesiedaler årlig til innkjøp av oldsaker, og at det ofte er nødvendig å gi folk «lidt for umagen» for å få dem til å innlevere og bevare funn. Samlingen inneholdt på 1870-tallet ennå få gjenstander fra steinalderen, og Rygh understreker at «hvad Stensager angaar, kniber jeg aldrig paa betaling, men siger tvertimod overalt, hvor jeg kommer, at de som indbringer dem, kan gjøre regning paa en reasonable godtgjørelse». Nå var det likevel ikke alle bidragsytere til samlingen som ble møtt med en slik imøtekommenhet av Rygh.

HENRIK MATHIESENS ANTIKVARISKE UNDERSØKELSESEISE

En som skulle få oppleve en mindre gavmild side ved Karl Rygh var Henrik Mathiesen (1847–1927), en nær venn av arkeologen Ingvald Undset. Sommeren 1871 foretok Mathiesen sin første antikvariske undersøkelsesreise til Kvikne og Oppdal. Mathiesen var opptatt av at oldsakene fra distriktet skulle havne i Trondheim, akkurat som han senere kjempet for opprettelsen av et kunsthistorisk museum i Trondheim for å hindre at «en søndenfeldsk centralisation skulde faa magt til efterhaanden at udviske den thrønderske nationalkarakter».

I Oppdal kom han i konflikt med sognepresten, som ville sende oldsakene til hovedstaden, men klarte å forhindre dette. Utbyttet i form av

oldsaker fra reisen ble rikt, og den 7. september samme år sendte han inn oldsakene til Karl Rygh. Mathiesen var en dyktig tegner, og sammen med innberetningen fra reisen og beskrivelsen av gjenstandene fulgte det også tegninger. Disse tegningene har det imidlertid ikke lyktes å gjenfinne. Funnene, som fikk tilvekstnumrene 682–759 i Ryghs katalog fra 1871, bestod for det meste av gjenstander fra jernalderen.

Samarbeidet med Selskapet og Karl Rygh skulle imidlertid bli av kortvarig karakter. I Mathiesens illustrerte «Katalog over minder fra fortiden, oldsager, møbler, malerier og kunstgjenstande» kan vi lese følgende: «Min nøiagtige beskrivelse og indberetning er ikke med og mit navn er ikke nævnt. Men saa fik jeg ogsaa den svære betaling af 6 speciedaler – 24 kroner i reisegodtgjørelse! Jeg angrer den dag i dag bittert paa, at jeg overlod Selskabet denne smukke lille samling. Jeg kunde saamænd lige saa gjerne ha beholdt den Selv til nytte og glæde. Men jeg var den gang begejstret for at kunde bidrage mest mulig til forøgelsen af Selskabets samlinger.» Om det også lå andre og mer personlige årsaker bak konflikten mellom de to vet vi ikke. Konflikten hindret i alle fall ikke kameraten Ingvald Undset i å begynne sine undersøkelsesreiser for Selskapet allerede året etter. Mathiesen selv brøt samarbeidet med Selskapet, og konsentrerte seg i stedet om handelstudier i København. Senere utdannet han seg som tegner, og ble ansatt som illustratør ved Oldsaksamlingen i Oslo. Mest kjent skulle han likevel bli for sitt engasjement for Trondheim bys historie som opptok ham de siste førti årene av hans liv.

METTE SKOMAGERS HVITE STEN

I sin tid som bestyrer for samlingen anså Karl Rygh det som en av sine viktigste oppgaver å foreta reiser rundt i museumsdistriktet. Reisene gav ham mulighet til å innhente gjenstander til museets samlinger, samtidig som han også fikk informert gårdbrukere om viktigheten av å ta vare på kulturminner. Ryghs reiser tok til allerede i 1869, og skulle fortsette hver sommer fram til 1914. Til tross for at Rygh, som selv var av bondeætt fra Verdal, kom godt overens med bøndene, var ikke dette samarbeidet alltid like problemfritt. Løfter om innsending av funn var blant annet et område hvor det kunne oppstå konflikter. I 1875 så Rygh seg nødt til å be sognepresten i Ørlandet om å innhente et funn, og anførte med skarp penn i kopiboken at «bøndernes løfter ere skrevne i vand».

Verst var det likevel, ifølge Theodor Petersen, «naar han efter en besværlig tur kom til en gaard, hvor bare kvinderne var hjemme. Som enhver har erfaret der har været ute paa lignende reiser, har disse, med al honnør for deres huslige dyder, dog ikke altid den rette forstaaelse av det antikes værd, og gravhauger og oldfund er noget som ikke ofte kommer indenfor deres interessers sfære».

Også Victor Ronander (1847–1929), møtte mangt et gjenstridig fruentimmer i sitt arbeid for museet. Ronander hadde i 1896 blitt ansatt som Ryghs assistent, og hadde ansvaret for å følge med gravningene som foregikk i bygrunnen. Like kjent er det kanskje ikke at

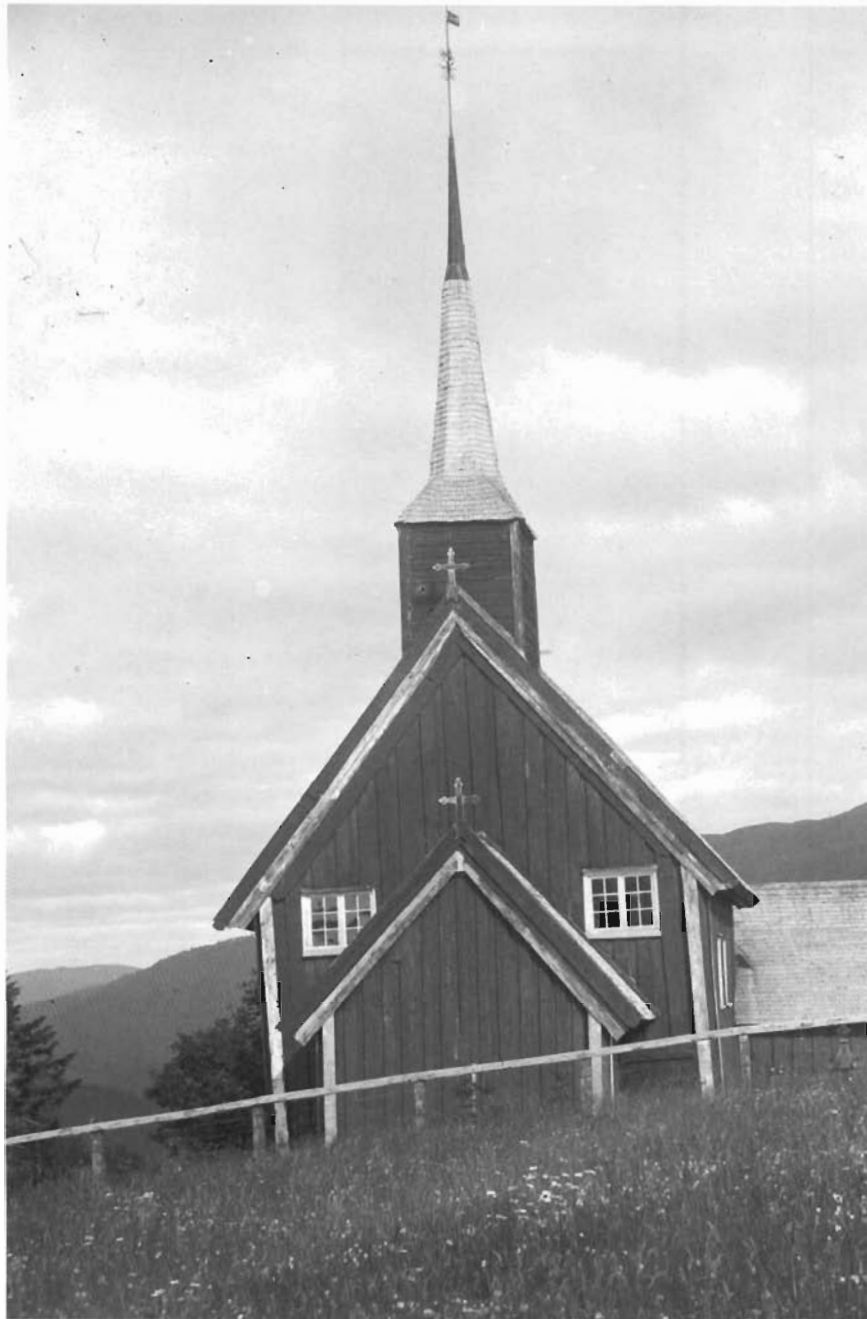

Karl Rygh (1839–1915), bestyrer av den antikvariske avdelingen ved museet i perioden 1870–1915. Foto Vitenskapsmuseet

han også foretok enkelte reiser for museet rundt om i distriktet. Beretningene fra hans reiser er ikke bare faglig kildemateriale, men gjenspeiler også i en lett og humoristisk tone en del av folks hverdag. Fra en rundreise i Stjørdal og Åsen i 1909 kunne han innberette følgende etter et besøk på en av gårdene: «Manden var ikke hjemme. Konen bagte brød. Det var mig trods al min veltalenhed ikke muligt at faa noget andet Svar paa alle mine spørgsmaal end 'Æ veit it'. Da jeg til slut paa mit spørgsmaal om at faa lov til at sitte lidt ned saalenge Regnen varede fik samme svar og jeg gik fortvivlet til næste gaard.» Noe oppgitt beskriver han også nabokrangelen mellom Mette Skomaker og naboen om en såkalt hellig hvit stein som naboen brukte som hengsel for

Henrik Mathiesen (1849–1927) fattet tidlig interesse for Trondheim og Trøndelags historie. Blant annet påviste han beliggenheten av flere gamle kirker i Trondheim, kjempet for gjeninnførelsen av Olsokfeiringen og skrev også et verk om Trondheims historie.

Gløshaug kirke i Harran. Før den nåværende kirken ble reist i 1689 stod det en stavkirke fra middelalder på stedet. Stavkirken var viet til Olav den hellige. Foto Universitetsbiblioteket i Trondheim

grinda. Ronander tilbød naboen to kroner for steinen, men «Mette svor paa at Stenen var hendes og ingen anden end hende skulde have betalt for den». Det hele endte med forlik etter mye god diplomati av Ronander, som «lovede Mette hun nok skulde faa passende trøst i sin sorg».

ELGJEGERE OG LAKSELORDER

Selv om kvinnene på landsbygda kunne utgjøre et aldri så lite irritasjonsmoment, var det andre og mer alvorlige ting som opptok Karl Rygh. Salg av oldsaker til utlandet utgjorde et stadig økende problem, og Karl Rygh så seg ofte nødt til å komme med alvorlige bemerkninger om handel og eksport av oldsaker i sine brev til gårdbrukerne i distriktet. Namdalen var et spesielt utsatt område, og Theodor Petersen, som selv foretok omfattende utgravninger her på begynnelsen av 1900-tallet, var svært kritisk til hvordan engelske laksefiskere både grov etter og kjøpte opp oldsaker. Særlig aktiv i Namdalen på 1880-tallet var en engelskmann ved navn Alfred Heneage Cocks, som foretok

utgravninger av en rekke gravhauger i Overhalla.

Alfred Heneage Cocks var bosatt i Buckinghamshire i det sørøstlige England, og var levende opptatt både av zoologi, historie og arkeologi. Til Namdalen kom han om høsten, først og fremst for å delta i elgjakten, selv om interessen for fortidsminnene i distriktet etter hvert ser ut til å ha tatt overhånd. Beskrivelsen av gjenstander og funnforhold vitner om en viss kjennskap til forhistoriske forhold og også en oppriktig interesse for faget. Cocks førte dagbok og tegnet skisser underveis, og etter datidens standard må undersøkelsesmetodene hans kunne beskrives som grundige.

Ved sine undersøkelser på gårdene Storem og Lilleberre i Overhalla avdekket han flere graver fra eldre og yngre jernalder, og blant funnene som i 1891 ble ervervet av British Museum, finner vi både beinkammer, bjørneklør, skålformede spenner, perler, våpen samt en godt bevart hvalbeinsplate. Gjenstandene ble i 1891 vist fram på en utstilling ved The Royal Archaeological Institute i London, og katalogtittelen «Catalogue of the Scandinavian Exhibition of Antiquities and other Objects collected by Alfred Heneage Cocks» viser at han ikke bare samlet gjenstander fra Norge, men også fra andre skandinaviske land. Kanskje var det likevel hans mange norgesbesøk på 1880-tallet som vekket interessen for arkeologi. I England ble han etter hvert kurator ved museet i Aylesbury og også medlem i The Society of Antiquaries of London.

Til tross for at mange norske oldsaker havnet på utenlandske hender, fantes det også utlendinger som forstod betydningen av å bevare kulturminner i sitt opprinnelige miljø. Da den nye kirken på Fiskum i Harran ble påbegynt på begynnelsen av 1870-tallet, ble den gamle kirken på Gløshaugen ansett for overflødig. Gløshaugkirken var fra 1689, men hadde etterfulgt en eldre stavkirke på stedet, og inneholdt fremdeles verdifulle gjenstander fra middelalderen. Blant disse var en altertavle, et krusifiks og en kirkeklokke. En engelsk laksefisker ved navn Thomas Merthyr Guest, som også eide andre gårder i bygda, kjøpte kirken, og hindret den dermed fra å bli revet. Altertavlen og dørene ble riktignok tatt med til England av hans kone Lady Theodora Guest, men ble tilbakelevert på 1920-tallet. Kirken ble overdratt gårdeieren på Gartland i 1908 og solgt tilbake til Harran soknekommune i 1910.

Utførselen av oldsaker til utlandet kunne likevel ikke fortsette, og i 1904 kom loven som forbød salg av oldsaker til utlandet. Da samme mann som i 1903 ville selge museet en gravhaug på sin eiendom på nytt skrev til museet i 1911 og ville vite om han hadde lov «til at selge en saadan haug til en Udlening» kunne derfor Rygh meddele at «det er strengt forbudt at sælge hauger til udlændinger, også at sælge oldsager til dem».

«ANMELDER EN NORDLÆNDING»

I 1905 kom loven om fredning og bevaring av fortidslevninger, og det ble nå lagt ned forbud mot graving i fortidsminner uten tillatelse fra landsdelsmuseene. Salg av oldsaker ble også

Mr. Thomas Merthyr Guest – engelsk sportsfisker med sans for bevaring av kulturverdier. Gjengitt med tillatelse fra Grong kommune.

eiendom. Det hele endte med at lensmannen hevdet at øksa var funnet før 1905, og at han dermed ikke var pliktig til å levere inn øksa til museet. I museets svarbrev til lensmannen er imidlertid Rygh ganske krass i sin kritikk av lensmannens opptreden i saken.

LØNNSOM VIRKSOMHET

Etter innføringen av fornminneloven i 1905 var Staten eier av alle fortidsminner, men var likevel pliktig til å gi grunneier eller vedkommende finner en godtgjørelse for funnet. For gjenstander av edelt metall skulle det utbetales halvparten av metallverdien. For utregning av verdien på andre gjenstander ble kriterier som sjeldenhet og bevaringsgrad lagt til grunn. For en skiferkniv funnet på Hasfjord i Vikna betalte museet i 1909 ti kroner, mens en skålspenne fra Oksvold i Sparbu ble verdsatt til fem kroner i 1908. For mer sjeldne gjenstander som en lommealmanakk av pergament fra 1500-tallet gav museet tjuefem kroner i 1908, mens finneren av et større flintfunn på Tautra på Nordmøre kunne innkassere tretti kroner i 1906. Sett i lys av at den gjennomsnittlige dagslønnen for en alminnelig dagarbeider i perioden 1906–1910 lå på ca. 3,25 kroner, kan vi forstå hvorfor innlevering av oldsaker ble ansett for å være en lønnsom virksomhet også etter at fornminneloven trådte i kraft i 1905.

En god del av salgene, eller forsøk på salg, må ha vært betinget av direkte nød eller pengemangel. Dette kommer klart fram i et brev fra en gårdbruker i Nord-Trøndelag som i 1906 skriver til Rygh og tilbyr museet et skrivebord. Rygh vil ikke kjøpe dette, og i sin fortvilelse skriver mannen på nytt til museet og spør om ikke Rygh i det minste kan låne ham penger på gjenstanden. Så velstående som sine hauglagte forfedre var nok heller ikke grunneieren på Gjeite i Levanger. To fingerringe av gull funnet på gården under Peder Moslings utgravninger sommeren 1868 ble i 1869 innkjøpt til samlingen av kjøpmann Fredrik B. Buck. Eieren var i «miserable Om-

strengt forbudt. Overtredelse av loven ble straffet med bøter. En bautastein som ble sprengt i stykker på Mostadtrøen på Frosta i 1910, må ha vært en av de første tilfellene hvor museet med loven i hånd kunne sørge for at de ansvarlige fikk sin straff. Hver av de fire som hadde vært involvert i sprengningen, ble ilagt bøter på ti kroner. I tillegg ble de også dømt til å betale omkostningene ved istandsettelsen av steinen.

Det tok likevel tid før den nye loven ble kjent. Alle var heller ikke like villige til å innlevere gjenstander som tidligere hadde vært ansett som privat eiendom. En nordlending ved navn Rafaelsen ble av Rygh anmeldt til politiet i 1913 for å ha forledet en arbeider til å selge ham gjenstander funnet ved kloakkgravningen i Vår Frue Strete. Rygh tilbød mannen den samme prisen han hadde betalt for gjenstandene mot at gjenstandene ble innlevert til samlingen. Dette tilbudet avviste mannen, og hevdet at gjenstandene var hans rettmessige eiendom som han selv bestemte prisen for. Han forlangte også en svært høy pris.

Enkelt kan det heller ikke ha vært når lovens lange arm, som i henhold til loven var pålagt plikter i forhold til fornminner, også motsatte seg innlevering av funn. I 1913 ble stemningen mellom lensmannen i Hegra og museet nokså amper, da lensmannen motsatte seg innlevering av en steinøks funnet på hans

Museet gav fire spesidaler for denne steinøkse, funnet på Hegvik i Stjerna i 1875. Foto Vitenskapsmuseet

Denne dekorerte hvalbeinsplaten fra Lilleberge i Overhalla ble funnet i en langhaug undersøkt av A. H. Cocks i 1886. Hvalbeinsplaten har tilhørt en rik kvinnegrav fra vikingtid, og ble funnet sammen med blant annet to skålspenner, 149 perler og et spinnehjul. Deler av platen er rekonstruert. © Copyright The British Museum

Dette perlekjedet fra vikingtid funnet på Aunet, Høylandet, ble solgt til museet for tjuefem kroner i 1902. Foto Per E. Fredriksen, Vitenskapsmuseet

stendigheter» og man var redd for at vedkommende ville selge gullringene til private oppkjøpere for å få råd til å emigrere til Amerika.

Ting kan likevel tyde på at heller ikke livet for utflyttede nordmenn var helt enkelt. I 1912 kom det inn en forespørsel til museet fra en nordmann i Dakota, som tilbød museet å kjøpe pilespisser av flint etter sioux-indianerne, funnet på hans farm, for ti kroner pr. dusin. Det var ellers nesten ingen grense for hva folk forsøkte å tilby museet. «Et bord som Petter Dass efter sagnet skal ha spist ved», «en atten aar gammel hoppe, aldeles udmærket sadelrygget» eller «en bag med mærker efter barkebrødspisningen i 1812» ble alle avvist av Rygh. Det ble også det generøse tilbudet om en gammel paraply. Det hører med til historien at Bergen Museum visstnok skal ha innlemmet paraplyen i sine samlinger for en pris av fem kroner.

Med muligheten for å tjene penger på innlevering av oldsaker, var det likevel ikke til å unngå at også folk med mindre hederlige hensikter så muligheten for rask og lettvinnt gevinst.

«LARV-LEIN» OG KNIVEN FRA HOLAN

I 1905 ble et bronsesverd fra gården Holan i Sparbu innsendt til museet. Sverdet hadde kommet for en dag under bortkjøring av en steinrøys som skulle brukes til bygging av

jernbaneanlegg. Grunneieren kontaktet museet, og en ettergravning ble foretatt samme år. Bronsesverdet, som kunne dateres til eldre bronsealder ca. 1300–1000 f. Kr, var et av de første i sitt slag fra museumsdistriktet, og Rygh gav finneren hele femtifem kroner for funnet. Trolig var det denne betydelige pengesummen som fristet også andre til å ta røysa nærmere i øyesyn. I september samme år kom det nemlig inn nok et funn fra den samme

røysa. Dette dreide seg om en bronsedolk som finneren, kjent under navnet «Larv-Lein», hevdet å ha funnet ved graving i røysa. Rygh mottok disse opplysningene med en viss skepsis, fordi han selv hadde foretatt en grundig undersøkelse av røysa uten å kunne påvise flere funn. Gravingen som hadde frambragt bronsedolken, var også foretatt etter at fornminneloven trådte i kraft 13. juli samme år og uten museets tillatelse. Inngrepet i røysa var dermed å betrakte som en straffbar handling. Larv-Lein hevdet nå at dolken slettes ikke var funnet i selve røysa, men i den utkastede jordhaugen som lå igjen etter Ryghs gravning. Noe motvillig måtte Rygh godta denne forklaringen, men nektet likevel å utbetale finnerlønn. Ryghs holdning falt ikke i god jord hos Lein, som truet med å gå til avisene «saa at Folk kan faa se hvorledes Behandling man faar, naar man er saa dum at indsende Oldsager til Videnskabselskabets Oldsagsamling».

Bedre gikk det ikke med en unggutt fra Møre som i 1917 sendte inn en steinkniv til museet. Trolig har man ved museet hatt mistanke om at ikke alt var som det skulle med kniven. I et brev fra en lærer fra distriktet, kan vi nemlig lese at læreren anser det for sannsynlig at gutten har laget kniven selv for på den måten å skaffe seg noen ekstra kroner. Kniven havnet ikke i museets samlinger, og var nok en forfalskning. Brevet kan likevel stå som et godt eksempel på den tids samfunnsforhold. Guttens uærlige natur ble av læreren satt i forbindelse med at han var et uekte barn: «Han er upaalitelig og har ofte gjort sig skyldig i tyverier saavel hjemme som hos andre. Han er irettesatt og har holdt sig bra en stund, men saa har "naturen gaat over optugtelsen" igjen.»

«EN RØDBLOND FYR MED LYS MUSTACHE OG SPIDST ANSIGT»

I 1898 mottok museet et brev fra en oppkjøper som hadde fått tak i en bronsekjel fylt med brente bein fra gården Bye nordre i Verdal. Kjelen hadde blitt funnet i et lite helledekket kammer, og var i følge oppkjøper usedvanlig godt bevart. Gårdeieren hadde solgt kjelen for fire kroner under forutsetning av at den ikke skulle selges videre til utlandet. Mye tyder likevel på at kjelen til slutt havnet utenfor Norges grenser. Oppkjøperen tilbød seg riktignok å selge bronsekjelen til museet, men både oppkjøper og kjelen forsvant sporløst. I ettertid kom det fram at mannen også var etterlyst av politiet for andre forhold, og at han sannsynligvis var en av mange som hadde emigrert til Amerika.

Oppkjøperen fra Verdal var ikke den eneste oppkjøperen som ikke var til å stole på. I et brev fra Bergen Museum datert 12. mai 1903 advares Rygh mot en navngitt oppkjøper som er dømt for å ha svindlet med salg av flintgjenstander ved å oppgi feilaktig funnsted: «i det jeg tillader mig at meddele dette for derigjennom at advare mod denne opkjøber – en rød-blond fyr med lys mustache og spidst ansigt». Om Rygh noengang kom i kontakt med denne oppkjøperen, vet vi ikke. Sikkert er det i alle fall at Rygh stilte seg tvilende til flere av oldsakene og funnopplysningene som medfulgte, både før og etter at loven kom i 1905. I slike tilfeller var det ofte nyttig for museet å ha kontakter

Denne bronsekniven fra Holan i Sparbu er innsendt av «Larv-Lein» i 1905. Knivbladet, som er 6,5 cm langt og ca. 1,2 cm bredt, har vært prydet med dekor i form av linjer, punkter og trekanter. Foto Per E. Fredriksen, Vitenskapsmuseet

Den første kjente helleristningslokaliteten på Hammer, Beitstad i Nord-Trøndelag, innrapportert av Lars Waggen i 1909. Feltet viste seg å inneholde figurer både fra steinalder og bronsealder. Ristningsgrupper fra ulike perioder lå adskilt på bergflaten, og feltet skulle derfor komme til å gi et viktig bidrag til forskning om helleristningenes kronologi i Midt-Norge.

rundt om i bygdene som i samarbeid med museet kunne ha et oppsyn med fornminnene og de funn som ble gjort.

I MUSEETS TJENESTE

Karl Rygh innså da også tidlig at det var nødvendig med kontakter som kunne ivareta museets interesser ute i distriktene. Å foreta lengre reiser på slutten av 1800-tallet var ikke gjort i en håndvending, og utenbys telefonlinje fikk ikke Trondheim før i 1910. I et brev til direksjonen ved Selskapet i april 1875 kommer derfor Rygh med et forslag til instruks for Oldsaksamlingens bestyrer, hvor det blant annet heter at bestyreren bør «søge at faa mænd i de forskjellige bygder til at virke som mellemænd for samlingen».

Museets kontaktpersoner under Karl Rygh var ofte offentlige tjenestemenn som lærere, prester og lensmenn, som satt inne med mye kunnskap om distriktets historie, samtidig som de gjennom sitt daglige virke også kom i nær kontakt med lokalbefolkningen. Disse kontaktpersonene både innrapporterte og sendte inn funn samt foretok utgravninger på vegne av museet.

En av museets mest betrodde kontakter var Lars Waggen fra Malm i tidligere Beitstad herred. Ut i fra bevarte brev i museets brevarkiv, ser det ut til at kontakten mellom Waggen og museet ble opprettet i 1909. I perioden 1909–1916 samlet han inn informasjon både om oldsaker og fornminner, kartla gravhauger i Beitstad-området og oppdaget flere helleristningsfelt. Sommeren 1909 skriver Waggen til museet og melder om funn av helleristninger på gården Hammer. Ifølge Waggen skal det dreie seg om tegninger av fugler, dyr og skip. Senere samme år kan han også melde om funn av helleristninger på

gården Tessem. Waggens opplysninger førte til omfattende undersøkelser av Karl Rygh både på Hammer og Tessem.

En ordning med faste tillitsmenn tilknyttet de ulike distriktene kom likevel ikke i stand før under Ryghs etterfølger Theodor Petersen. Da Petersen overtok etter Karl Ryghs død i 1915 var museets samling av oldsaker nådd opp i over 11 000 gjenstander, og et solid grunnlag var dermed lagt for den videre utforskningen av Midt-Norges forhistorie. Hva var vel da mer naturlig enn at også Ryghs siste brev i museets tjeneste, datert 13. februar 1915, kom til å omhandle en henstilling om innsending av «et fund som efter beskrivelsen synes at maatte være en spydspids eller kniv af rød og grønflammet skifer».

Forfattere:

Merete Moe Henriksen er cand.philol. og ansatt som førstekonsulent ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU.
Roald Myrvang er ansatt som tekniker ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU.

Lars Waggen (1866–1917), bygdehistoriker og dikter fra gården Vagga i Beitstad, fungerte som kontaktperson for museet på begynnelsen av 1900-tallet.

Kleberbruddet i byen

Kleberbruddet på Bakkaunet. Foto E. Følstad

Oppe i skråningene nord for Kuhaugen, midt mellom Tyholtårnet og Lademoen kirke, ligger restene av et gammelt steinbrudd. Flere skriftlige kilder forteller at kleberstein fra dette bruddet ble brukt i middelalderen under byggingen av Nidarosdomen. Fram til våren 2002 fortønet bruddet seg som en utilgjengelig, tettvokst skråning med store steinblokker, og foran området lå det flere hus. Under rasmassene bak husene skulle det vise seg å ligge svært interessante spor etter det harde arbeidet som steinhuggerne i sin tid utførte.

Mye tyder på at steinhuggerne også laget ulike bruksgjenstander av kleber oppe i bruddet. Denne delen av ei klebergryte ble funnet under rasmassene.
Foto E. Følstad

Tekst Eskil Følstad

Det var planene om å bygge et nytt terrassehus i Veimester Krohgs gate, som var årsaken til at det i april 2002 ble foretatt en arkeologisk forundersøkelse på tomten. Ettersom det foreslåtte bygget skulle settes opp i nærheten av det gamle klebersteinbruddet, måtte arkeologer fra Vitenskapsmuseet undersøke området for å finne ut om planene kom i konflikt med fredete kulturminner. Alle spor etter menneskelig aktivitet som er fra før reformasjonen i 1536 er automatisk fredet på grunn av at de kan gi verdifull informasjon om menneskene og samfunnet på den tiden.

BAKKAUNE – ETT AV FLERE BRUDD

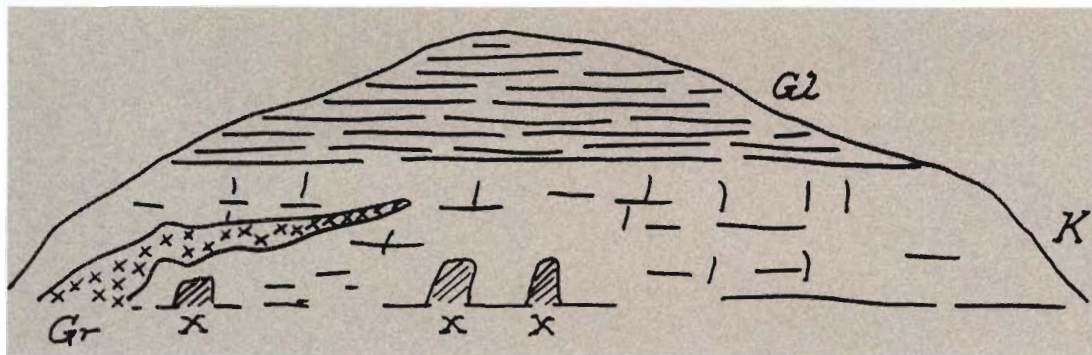
Geologer ved Norges geologiske undersøkelser og Nidarosdomens restaureringsarbeider har sammenlignet steinkvaliteten i berget på Bakkaune og i veggene på Nidarosdomen, og det går tydelig fram at Bakkaune er et av de viktigste bruddene som leverte stein til byggingen. I denne sammenhengen kan bruddet ha vært i bruk fra ca. 1200 og fram til katedralen stod ferdig ut på 1300-tallet.

Også skriftlige kilder forteller en del om den aktiviteten som har foregått i klebersteinbruddet. På 1740-tallet ble kleberstein herfra brukt i østporten på Kristiansten festning og i tårnet på Vår frues kirke. Trappen på Stiftsgården fra 1770-årene er også av bakkaunestein. I 1775 skrev Gerhard Schøning følgende: «I bemeldte, østen for Staden Throndhien beliggende Biærge, er deres Faldende omtrent mot S.V. Blandt dem er det især mærkværdigt, hvor man tilforn har brudt en stor Mængde Grøt-Steen, uden Tvil ogsaa en stor Deel af den, man har forbrugt til Domkirkens Bygning, og hvor endnu Steen brydes [...] ..., og igiennem Biærget gaaer desuden endeel haarde Qvartz-Aarer [...] Længer oppe i Biærget, oven for det Sted, hvor man nu bryder, har og tilforn været et anseeligt Brud, som synes nu at være tilfaldet. Blandt de store nedfaldne Steene laae en blaaagtig Skiffer-Stein hvori Aarene ginge tildeels bølgeviis.»

Under det store oppbyggings- og restaureringsarbeidet av Nidarosdomen ble det tatt stein fra bruddet mellom 1869 og 1897, og klebersteinen fra Bakkaune ble holdt for å være den aller beste.

Geolog Amund Helland beskriver bruddet på slutten av 1800-talet:

«Vekstenbrud ved Bakaunet ligger 73 meter over havet, nogle hundrede meter sydost for Bakaunet. Her sees en væg paa 30 meters høide og i 70 meters længde lerglimmerskifere og glimmerskifere, Gl paa figuren, tildels kvarts-holdige, liggende øverst i styrtningen. [...] Ved foden af styrtningen sees der at ligge gjenfyldte gamle brud XX. Her har man taget

Geologisk oversikt over klebersteinbruddet på Bakkaune. K= kleberstein, G2=grønnstein, Gr=granitt, X=nattbrudd (tunneler). Etter Helland 1893

sten til domkirken i den ældre tid og ogsaa senere, da kirken skulde restaureres. [...] De egentlige brud er som berørt gjenfylde.»

Det er ogsaa andre brudd i Trøndelag som har levert stein til Nidarosdomen. Rett sør for Gaulosen ligger tre av disse steinbruddene: Klungen, Husby og Øye. Den eldste delen av domen er for en stor del bygget på slutten av 1100-tallet av grønnstein fra Øye. Bruddene på Klungen og Huseby leverte muligens like mye kleberstein som Bakkaune i middelalderen. Stein fra de to bruddene er forøvrig ganske like, og kan derfor være vanskelig å skille fra hverandre. Det er ikke så mye marmor i domen, men det som er fra middelalderen, ser ut til å komme fra øya Allmenningen utenfor Roan og Lænn og Frøset på Sparbu.

HUGGESPOR FRA MIDDELALDREN

Da den arkeologiske utgravningen ved Bakkaune startet, hadde vi altså en del informasjon om aktiviteten som hadde funnet sted i bruddet gjennom tidene. Men vi var ikke sikre på hva slags spor vi kunne vente å finne. Vi var derfor ganske spente da vi begynte å grave unna de løsmassene som var synlige på overflaten. Innerst på tomte til det planlagte terrassehuset bestod disse massene av avfall fra selve kleberbrytingen. De fleste av de små

steinene hadde spor etter hakke eller meisel og var tydeligvis kjørt bort fra bruddplassen og ut på en tipp. Over denne skrottpippen lå det imidlertid enkelte store blokker av grønnstein. Ved nærmere undersøkelse viste det seg at det lå slike store steinblokker over store deler av skråningen. Disse hadde til dels en «bølgete» struktur. Ved å studere fjellveggen over oss kunne vi fastslå at den øvre delen av bergknausen bestod av samme typen grønnstein, og at de store blokkene tidligere hadde sittet oppe ved toppen av veggen.

Under en drøy meter med kleberskrot kom vi ned på fast fjell. På fjellet kunne vi finne enkelte huggspor, men bergarten var ganske hard. Geolog Tom Heldal fra Norges geologiske undersøkelser kunne imidlertid slå fast at det ble bedre og bedre kleberkvalitet nedover mot rasmassene, og vi måtte derfor forvente å finne spor etter tidligere tiders kleberuttak under de store grønnsteinsblokkene. Denne antagelsen viste seg å holde stikk. Vi fant ganske snart regelmessige huggmerker på bergoverflaten, og da disse fordypningene ble tømt for løsmasse, viste det seg at det var grøfter som var hugget ut i et slags rutemønster. Grøftene var mellom 20 og 30 cm brede og 10 til 30 cm dype, og overalt var det tydelige spor etter de steinhuggerredskapene som var benyttet.

Deler av bruddet før de enorme steinblokkene og alle løsmassene er gravd vekk.

Mange av steinblokkene stod ferdige til å kiles løs. Til og med kilehullene er hugget inn. Foto E. Følstad

Arkeolog Bodil Østerås og maskinfører Kolbjørn Tørstad renser fram de første tydelige sporene etter klebersteinuttak. De store steinene til høyre har rast ned og dekket til deler av bruddet.

Mellom grøftene stod det igjen avlange blokker av kleberstein som var klare til å bli hugget løs og fraktet til en byggeplass. Etter å ha knust en del store grønnsteinsblokker med gravemaskinen, kom det for dagen et område på 20–30 kvadratmeter med et titalls ferdige kleberblokker eller tomter der slike blokker hadde stått. Steinhuggerne ved Nidarosdomens restaureringsarbeider var begeistret over funnet av dette feltet. De hadde kun sett noe lignende i et steinbrudd i Sveits. Ut fra sporene i berget kunne de si hvordan steinarbeiderne hadde bedømt sprekke i fjellet, hvordan de hadde planlagt uttaket, hvordan de hadde arbeidet, og hvilke redskaper de hadde brukt. De kunne også fortelle at redskapssporene og arbeidsmetoden ikke lignet de sporene som finnes i brudd med uttak av kleber til restaureringsarbeider de siste 150 årene. Det var derfor sannsynlig at de kleberblokkene vi nå hadde funnet, var langt eldre. Redskapssporene og framgangsmåten ved uttaket tydet på at disse klebersteinene var gjort klare til uttak allerede i middelalderen.

KLEBERSTEIN

Kjært barn har mange navn: fettstein, vekstein, grytestein, grøtstein, blautegrjot, tolgestein. På svensk heter det täljsten (altså en stein som er lett å telje, smi), på engelsk soapstone (såpestein) og tysk Topfstein, Giltstein. Kleberstein er en samlebetegnelse på mange bergarter som har det til felles at de er så myke at de kan skjæres med kniv. Det er en grønnlig eller grå bergart som består av ulike magnesiumsilikater som talk, kloritt, serpentin, og amfibol. I tillegg til å være lett å forme, er kleberstein ildfast. Det vil si at den ikke sprekker når den varmes opp, og den holder også svært godt på varmen. Disse to egenskapene gjør at kleberstein har vært brukt til gryter helt siden bronsealderen, men også til vevlodd, fiskesøkker, husgeråd, byggesteiner og ildsteder. På Kvikne i Hedmark er det funnet et kleberbrudd som har vist seg å være gammelt, i en myr like ved bruddet er det funnet en del trespader datert til 400 f.Kr., og det er derfor sannsynlig at kleberforekomsten her ble utnyttet allerede i overgangen mellom bronsealder og eldre jernalder.

På de fleste av blokkene som tilsynelatende var ferdige, var det laget hull til kiler, og på en del steder var blokkene allerede fjernet. Innerst mot bergveggen kunne vi se hvordan trappetrinnene med ferdige tilhuggede steiner forsvant inn under de digre grønnsteinsblokkene. Alt dette antyder at et ras gikk over kleberbruddet mens det var i bruk, og at raset var så omfattende at det ikke var lønnsomt å fjerne løsmassene for å fortsette kleberuttaket på akkurat dette stedet i bruddet. I og med at vi fant avfall fra kleberuttak over rasmassene og de ferdighuggede blokkene, hersker det ingen tvil om at aktiviteten fortsatte andre steder i bruddet, inntill nye ras satte en stopper for dette.

TILRETTELÆGGNING FOR PUBLIKUM

Undersøkelsen av kleberbruddet på Bakkaune var av begrenset omfang, men avdekket svært interessante spor etter middelalderens kleberuttak. Det er sjelden man finner så lærerike eksempler på de arbeidsteknikkene som ble benyttet av steinhuggere for 700–800 år siden. Planene for terrassehuset som skal bygges her, er nå endret slik at prosjektet ikke kommer i konflikt med de spesielle sporene etter kleberuttak i denne delen av steinbruddet. Området vil bli tilrettelagt for publikum med adkomststi og informasjonstavle. For å sikre området mot ytterligere ras må utbygger fjerne en del løsmasser oppover mot fjellveggen, og under dette arbeidet vil det være arkeolog til stede. Sannsynligvis vil det da dukke opp enda flere interessante spor etter uttak av kleberstein i middelalderen.

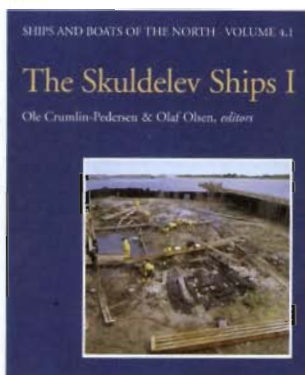
□

Forfatter

Eskil Følstad er cand.philol. med hovedfag i arkeologi, og har ulike engasjement ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU.

NYTT PÅ BOKMARKEDET

OLE CRUMLIN-PEDERSEN & OLAF OLSEN, EDITORS: THE SKULDELEV SHIPS I

Funnene av Skuldelevskipene står i en særstilling innenfor arkeologien. Skipene har gitt et uvurderlig bidrag i forståelsen av den båtteknologiske utviklingen

i Nord-Europa på 1000-tallet, og de arkeologiske utgravningene var av en unik metodisk karakter, som etterlot forskerne et omfattende og velbevart funnmateriale. Det er uvisst når skips-sperringen i Roskilde fjord ble oppdaget ettersom den «alltid» har vært kjent for lokalbefolkningen, men etter at dykkere i 1956 brakte skipsdeler til overflaten, som kunne indikere at skipene stammet fra sen vikingtid, igangsatte Nasjonal-museet utgravninger. Sperringen bestod av fem skip som ble senket i innseilingen til Roskilde fjord omkring år 1000, som en sperring mot inntrengere og fiender. Dette var del av et omfattende kystforsvarssystem i danske farvann. De fem skipene viste seg å representere ulike skipstyper (et stort og et mindre lasteskip (handelsskip), et stort langskip, et krigsskip og et mindre frakt/fiske fartøysjøfart), og gav dermed forskerne mulighet til å studere et sjeldent og helhetlig materiale som fra ulike vinkler belyser 1000-tallets skipsbygging, sjøfart og kystkultur.

Når nå Vikingskipshallen i Roskilde har sluppet boken «The Skuldelev Ships I», utgjør den første del av et omfattende bokverk som det forståelig nok har tatt 43 år å ferdigstille. Boken er det første av to bind, og omhandler skipenes historiske bakgrunn og en gjennomgående analyse av deres konstruksjon. Hvert av de fem skipene er plukket fra hverandre ned til minste bestanddel, konserveret, studert, dokumentert, satt sammen og tolket. I tillegg gjennomgås utgravningen fra 1957–1962, dokumentasjonsarbeidet, selve konserveringen og restaureringen av skipene. Bind nr. 2 er ventet i 2003 og vil omhandle de rekonstruksjonene som Vikingskipshallen har foretatt av Skuldelevskipene, og resultater av de eksperimenter som er utført for å øke innsikten og forståelsen

av 1000-tallets seilteknikker og forutsetninger.

En bok om et slikt prosjekt må bli omfattende, og «The Skuldelev Ships I» formidler et enormt materiale. Ikke minst har dette vært et tverrvitenskapelig prosjekt hvor arkeologi, konservering, geologi, skipsbygging og historie alle har vært nøkkelfaktorer. Bokens oppbygging er logisk og god. Den starter med en gjennomgående beskrivelse av topografi og naturforhold i kystområdet, farvannene og landskapet omkring og i Roskilde fjord hvor Skuldelevskipene ble senket. Kartmateriale og flyfoto benyttes som illustrasjoner og fungerer meget godt. Deretter får leseren følge den arkeologiske utgravningen, feltdokumentasjonen, analysen og dateringsprosessen av Skuldelevskipene. Etter at skipene var hevet og dokumentert, fulgte konserveringsprosessen og restaureringen. Bokens mest omfattende del er den gjennomgående analysen av hvert av de fem skipene – hvor ingen detalj overlates til tilfeldighetene. Fotomateriale og tegninger utgjør en sentral del av analysen og uten illustrasjonene ville det nesten vært umulig å følge forfatterens tolkninger uten stor kunnskap om båtteknologi og fagterminologi. Men illustrasjonene er lettfattelige og klare, og man kan uten problemer følge forfatterens tankerekke. Verket avsluttes med å sette skipene og seilsperringen i Roskilde fjord inn i en videre historisk ramme.

«The Skuldelev Ships I» er å anbefale på det varmeste og vil glede alle med interesse for arkeologi, historie, båtteknologi og skipsfart. Den viser på en fremragende måte hvilke dimensjoner et arkeologisk prosjekt kan ha og hvilken kunnskapskilde og forståelsesgrunnlag et arkeologisk materiale kan være. Boken er publisert på engelsk og har resyme på dansk, engelsk og tysk. Boken koster Dkr. 385,- og kan bestilles fra The Viking Ship Museum, PO Box 298, DK-4000 Roskilde, Danmark.

Marianne Utne Nilsen

MARITA ENGBERG EKMAN, ED.: DESTINATION VIKING. WESTERN VIKING ROUTE.

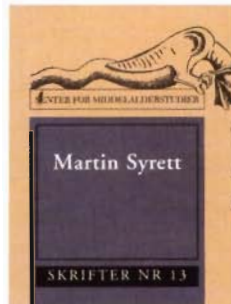
Som tittelen indikerer er dette en bok for den som fysisk ønsker å reise i vikingenes fotspor. Boken er sluttresultatet av prosjektet «North Sea Viking Legacy project», der deltagere fra Danmark,

Destination Viking Western Viking Route

illustrert i firefargetrykk, og den tar leseren med på en reise til mange steder i mange regioner omkring Nordsjøen, og der alle stedene på et eller annet vis er knyttet til vikinger og vikingtiden. Boken presenterer en reise i både tid og rom ettersom levningene av disse stedene bærer vitnesbyrd om liv og levnet gjennom vikingtiden. Boken fås ved henvendelse til Viking Heritage, Högsolan på Gotland, Cramérgatan 3, 62167 Visby, Sverige, eller bestill via e-post viking@hgo.se. Pris sek. 140,- inklusive frakt.

MARTIN SYRETT: THE ROMAN-ALPHABET INSCRIPTIONS OF MEDIEVAL TRONDHEIM. TAPIR FORLAG

Boken tar for seg 119 kjente innskrifter i Trondheim fra perioden ca. 1150 til ca. 1520. De befinner seg på middelalderkirker, ulike løsgjenstander og på gravsteiner. Innskriftnene forteller om mange aspekter ved kristendommens betydning i Skandinavia i middelalderen. De er interessante både ut fra arkitektoniske, historiske og filologiske perspektiver. Gravsteinene forteller mye om både religiøse og sosiale forhold. Bokverket består av en hovedbok på 456 sider med en presentasjon av ulike innskrifter med tekst, oversettelse og diskusjon knyttet til lingvistikk og historie, samt et tilleggsbind med illustrasjoner. Bøkene utgis på Tapir Forlag og går inn i skriftserien fra Senter for middelalderstudier. Pris kr. 450,-.

□

Slaget på Rastarkalv

Bautasteinene som ble gjenreist på 1970-tallet på Frei på Nordmøre.
Foto © Terje Holm

Fortellingen om slaget på Rastarkalv er nedskrevet av Snorre i Håkon den godes saga. Slaget stod mellom Håkon Adelsteinsfostre og sønnene til Eirik Blodøks. Slaget fant sted i år 955 på øya Frei på Nordmøre. Lokalt er dette et kjent slagsted, ikke minst fordi man nå har laget et historisk spill som levendegjør den dramatiske kampen. En sentral person i dette spillet er den tilårskomne bonden Egil Ullserk og hans krigslist som synes å ha vært utslagsgivende for utfallet av kampen.

Tekst Aud Beverfjord

I dag er det ikke så mange håndfaste spor etter det historiske slaget som stod på Rastarkalv. Men fremdeles er det mulig å orientere seg i terrenget ut fra de nedtegnelser vi finner hos Snorre i Håkon den godes saga.

Håkon den gode Adelsteinsfostre kom til Trøndelag i 930 hvor han ble konge. Han ville innføre kristendommen i Norge, men her var det stor motstand og han måtte gi opp. Da han ble konge hadde han fordrevet halvbroren Eirik blodøks. Håkon lå stadig i strid med sønnene til

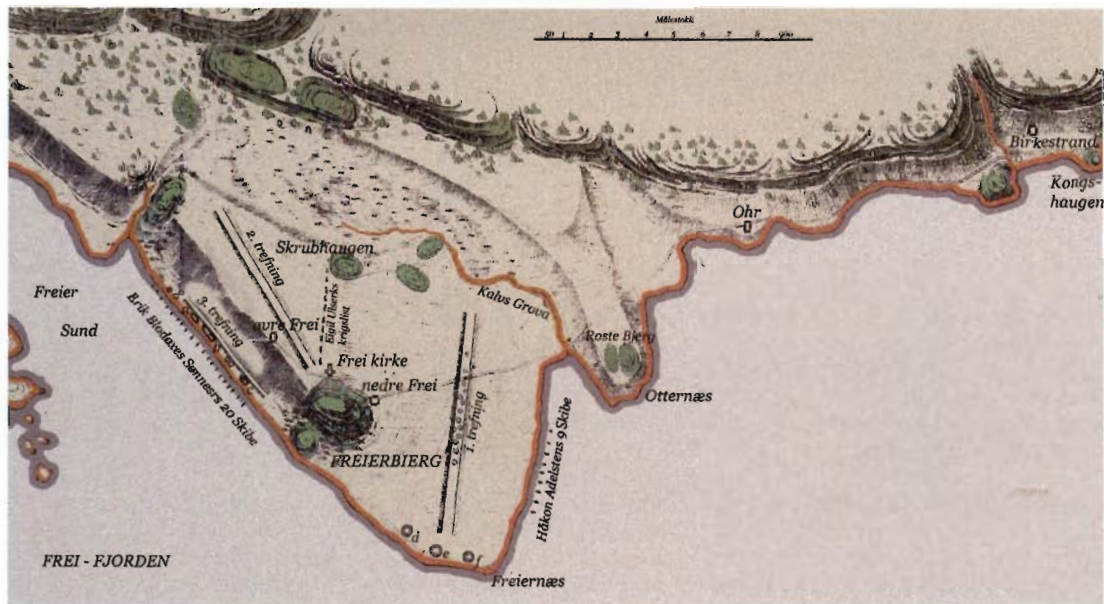
Eirik, og det var Eirikssønnene som overtok styringen av Norge etter Håkons fall ca. 960 på Fitjar ved Stord.

SLAGET

Snorre forteller at kong Håkon hadde vært konge i tyve vintre da Eirikssønnene kom fra Danmark med en stor hær. På veien nordover ble de liggende i Ulvesund (i Nordfjord) i påvente av seilvind. Derfra gikk det bud nord til Frei på Møre der kong Håkon oppholdt seg på en av gårdene sine, Birkestrand. Hos seg hadde han bare hirden og de bøndene som hadde vært i gjestebud hos ham. Håkon samlet de klokeste mennene og bad om råd: skulle han ta opp kampen med Eirikssønnene selv om overmakten var stor eller skulle han holde unna og samle mer folk.

På Frei var det en bonde som het Egil Ullserk. Han var blitt svært gammel, men hadde vært større og sterkere enn alle andre og en stor stridsmann. Han hadde båret merke for kong Harald hårfagre, kong Håkons far. Egil gav kongen det råd at han ikke skulle flykte unna. Kongen fulgte rådet og skar så hærpil og samlet så mange folk som han kunne. Eirikssønnene kom til Frei med mer enn tyve skip. Kong Håkon hadde ni skip. Han la seg nord under Freihaugen og sendte bud på Eirikssønnene og bad dem gå i land på Rastarkalv, hvor han hadde haslet vold (merket opp et område med hasselkvister). Egil bad Håkon gi ham ti merker og ti mann. Det fikk han, og gikk så med mennene sine opp under bakken. Kong Håkon gikk opp på vollen med hæren, satte opp merke og laget en lang fylking for å unngå å bli ringet inn av motstanderne, som hadde flere folk.

Det ble et stort slag. Egil satte opp de ti merkene han hadde og stilte opp mennene som bar dem slik at det var et stykke mellom hver mann. De som da gikk bakerst i fylkingen hos Eirikssønnene, så at det var mange merker som stakk opp over bakkekanten. De trodde da at det fulgte en stor hær med, som ville falle dem i ryggen og komme mellom dem og skipene, og flyktet. Kong Håkon gikk hardt fram og felte en mengde folk. Da Gamle Eiriksson kom opp bakken ovenfor berget skjønte han Egils krigslist. Gamle blåste til ny strid, men dane hæren hadde flyktet til skipene sine. Kong Håkon gikk til kamp for andre gang. Gamle flyktet fra bakkehalsen og ned sør for berget. Der vendte han seg til motstand for tredje gang og holdt striden gående. Men Egil Ullserk og mennene hans gikk hardt på. Gamle fikk store sår og Egil falt og mange andre med ham. Kong Håkon kom til og fikk igjen overtaket. Det endte med at Eirikssønnene ville flykte med skipene sine, men de måtte legge på svøm fordi noen av skipene lå tørt oppe i fjæra. Her (i fjæra) lot kong Håkon Egil Ullserks legge i et skip og sammen med han alle som var falt i deres flokk. De la jord og stein på haugen. Snorre avslutter fortellingen med en bemerkning om at gravhaugene sør for Freihaugen fremdeles er

Kart – etter L.W. Klüwer 1817 – over slagstedet Rastarkalv, med skipene til Håkon den gode og Eirikssønnene inntegnet på hver sin side av Freikollen.

synlige, og at det ved Egil Ullserks grav står høye bautasteiner.

I Fagerskinna, en annen kongesaga fra tidlig middelalder, omtales også slaget på Frei mellom Eirikssønnene og Håkon den gode. Her sies det at kong Gamle Eriksson ble såret, men at han druknet da han ville svømme ut til skipet. Fagerskinna sier derimot ingen ting om at Egil Ullserk ble begravd her, men at det ble reist en bautastein på det sted hvor han falt.

SPOR I TERRENGET

Gerhard Schøning besøkte i 1770-årene Frei i håp om å kunne påvise slagstedet Rastarkalv, hvor Håkons kamp med Eirikssønnene fant sted. Schøning mente å kjenne igjen stedet ut fra de beskrivelser som fantes i eldre skrifter, blant annet i Snorres kongesagaer. Han sier også at navnet Rastarkalv (av rost 'vei, beitestykke'), det navnet som vi kjenner fra Snorre, ikke lenger var i bruk, men at de «gamles» Freydaberg nå gikk under navnet «Frey-Hauen».

L.D. Klüwer, en annen av våre kilder som var her i 1817, finner navnet igjen i bekken «Kalvs Grova» og berget «Roste Bjerg», som han mener er levningene etter det gamle navnet Rastarkalv. Klüwer, som var offiser i hæren, gjorde sine egne undersøkelser i landskapet, og laget en utførlig beskrivelse av slaget. Han tegnet også et detaljert kart som viser hvordan han tenkte seg at de to hærene beveget seg. Eigil Ullserks krigslist var avgjørende for slaget, og kartet viser hvordan Klüwer tenkte seg at dette foregikk.

Schøning omtaler også gården Birkestrand i 1773. Den ligger noen kilometer nordøst for Frei-gårdene, som «en tilforn Kongs-Gaard». Ifølge Snorre var altså dette en av kong Håkons kongsgårder. På denne gården observerte Schøning flere store røyser og mange små, men han nevner ikke den haugen som i dag går under navnet Kongshaugen. Schøning mente å ha gjenfunnet stedet der kongens brygge hadde stått: «... noe lenger inn for et sted kallet ovenn, [...] og litt nedenfor er spor etter en «Brynd». Midt nedenfor ved sjøen sees hvor den gamle vor ('steinbrygge, båtstø av stein') har vært.» Stedet lå like nedenfor den haugen som går under navnet Kongshaugen.

Schønings topografiske beskrivelser av landskapet ved Frei-gårdene, vitner om at gravrøysene her den gang var godt synlige i terrenget. Klüwer mente å se enda flere steinrøyser langs stranden: han har tegnet inn fem runde og tre avlange røyser på sitt kart (på kartet: a, b, c). Lengst i nordvest langs stranden nedenfor Frei øvre har han tegnet tre runde hauger (på kartet d, e, f), hvorav bare én ble gjenfunnet ved Sverre Marstranders befarig i 1949.

GAMMEL GÅRD

Vi vet ikke helt sikkert hva navnet Frei kommer av. Navnet har vært skrevet på ulike måter: Frædi, Fridarey, Freidarey, Fredø. Ifølge språkforskeren Ola Stemshaug er det antagelig

En moderne tegning av bautasteinene på Rastarkalv, slik de er fremstilt i Snorres kongesagaer, tegnet før bautasteinene ble gjenreist.

Dette er restene av sverdet som ble funnet i en vikingtids gravhaug nedenfor Frei-gårdene. Foto Per E. Fredriksen

et usammensatt øynavn, Freidr og at -øy er kommer til senere. Adjektivet fridr betyr 'vakker, gild, fredelig'. Tolkningen av øynavnet er usikker, men Stemshaug peker på at den gode beliggenheten ved utløpet av de store nordmørsfjordene kan være grunnen til at øya har fått dette navnet. Navnet på øya og navnet på gården er det samme, og dette tyder på at Frei-gården er blant de eldste på øya, den hadde dessuten en svært sentral beliggenheten.

Langs stranden på Frei-gårdene ligger det flere store gravrøys, og mange har villet sette dem i sammenheng med slaget på Rastarkalv. Noen av gravene her er nok eldre dette, men arkeologiske funn bekrefter at enkelte av dem er fra yngre vikingtid.

Ifølge Schøning var den ene av gravrøysene, som lå ved sjøen like sør for Freihaugen, utgravd i 1768, altså bare fem år før han kom hit. Et sverd, en øks, båtnagler og kull ble da funnet, og den lokale oppfatning var at dette var graven til Egil Ullserk, som Schøning mener kan ha bodd på gården Frei øvre.

Schøning skriver: «Længer hen mod vest og mod Freihaugen sees ned mod stranden 4 anseelige stenrøser, hvoriblant en meget stor». Disse skulle ha blitt utkastet i 1768, og i den ene ble det funnet et ca. 1 meter langt sverd av jern, en øks av jern, en tann fra et menneske, brente bein og båtnagler. Deler av dette sverdet er bevart ved Vitenskapsmuseet med museumsnummeret T 63. Sverdet er av Jan Pedersens type D. Det er fra yngre jernalder, og håndtaket består av et sylindrisk stykke jern med en rund knapp på enden, rundt greptungen som nå er borte. Sverdet var prydet med innlagte figurer av sølv. Nedre hjalt er av vanlig form, men av bronse, belagt med en gjennombrutt sølvplate.

Sverdet viser at denne graven er fra vikingtid, og båtnaglene tyder på at det var en båtgrav. Vi har likevel ingen holdepunkter som sikkert kan knytte denne graven til de som døde ved slaget i 995, men vi kan selvsagt ikke utelukke det.

BAUTASTEINENE

Allerede på 1700-tallet var bautasteinene som er nevnt i Snorres kongesagaer, fjernet fra sin opprinnelige plass. Da Schøning besøkt Freihaugen i 1773 så han ingen bautasteiner, men i nærheten av naustene der lå fire steinhauger, en av dem svært stor – og ved nordsiden av denne lå to mindre bautasteiner og på sørsiden en lignende stein. Også ved kirken og kirkegårdsmuren lå det flere lange, smale steiner. Dette ble senere undersøkt av Oddmunn Farbrege fra Vitenskapsmuseet da han på begynnelsen av 1970-tallet målte opp steinene i trappen som går opp til den gamle kirkegården. Trappetrinnene her består av lange, smale steiner, og noen av dem kan godt være de steinene som ble reist ved gravanleggene på slutten av vikingtiden.

Om bautasteinene, sier Klüwer (i 1817) at de «ere no alle borttagne». Han antok at steinene var tatt i bruk som båtfester og til landstigning langs stranden. Klüwer forteller imidlertid en historie om sognepresten Hans Grøn Bull fra Kristiansund, som tok en av disse steinene og reiste den som minnestein «tæt under Freierbjerg» etter sin mor som hadde fått et

illebefinnende og dødd på dette stedet i 1797. Ifølge en innberetning i 1810 fra denne Bull, står det at han fant «2 saadanne», altså bautasteiner, som lå ved i stranden ved Frei nedre, brukt «for at stige opp fra [...] baade...» Bull sier videre at «den største ligger der endnu, den mindre blev 1797 d. 22. juni kjørt defra og opsat paa det sted under Freihaugen på nedre Fredø (Frei), hvor min salig moder blev rammet av et slagflod ...» Bull mener at denne steinen nå ble reist tett ved Egil Ullserks grav, og «uden tvil stod den der i gamle dage». Dette er altså Bulls antagelse. En så bastant lokalisering av Egil Ullserks grav er nok ikke mulig, og nøyaktig hvor graven lå vil vi nok aldri kunne si med sikkerhet. Men det er antagelig denne steinen som har gått under navnet Egil Ullserks bautastein.

Ifølge N. Nicolaisen skal en av langrøysene ved stranden på Frei øvre ha blitt oppgravd fordi man i 1828 har opplysninger om funn av to brynesteiner og en rekke båtnagler herfra. Ved denne røysa stod det en bautastein, sannsynligvis på opprinnelig plass. Da Sverre Marstrander fra Vitenskapsmuseet var her i 1949, mente han å ha funnet denne igjen med avbruttet topparti (et gammelt brudd) innebygd i et gjerde. De høye bautasteinene, som ifølge Snorre stod ved Egil Ullserks grav, var borte.

B.E. Bendixen skriver i Museets årberetning fra 1878 at det «ved stranden laa indtil sommeren 1878 som vor eller landgang 1 stor bautasten, 5,60 m. høi, som tidligere, da sletten var benyttet som exerceplads, af soldater skal være slept ned i fjæren; den er nu opreist ved gravstederne».

Antagelig er dette gravene som ligger på Frei nedre rett sør for Freikollen.

På 1970-tallet vokste det fram et sterkt lokalt ønske om å gjenreise bautasteinene et sted på eller ved Freihaugen for å markere Egil Ullserks grav, og i 1973 bevilget Frei kommune penger til dette. Oddmunn Farbrege fra Vitenskapsmuseet var faglig rådgiver. Bautasteinenes opprinnelige plassering var uklar, og det var derfor ikke realistisk å prøve å reise steinene slik de stod på Snorres tid. Snorre nevner ikke hvor mange steiner det stod på graven til Egil Ullserk, han beskriver bare formen: «høye bautasteiner». Imidlertid består den moderne illustrasjonen i Snorre av tre steiner, og Farbrege valgte også å holde seg til dette antallet. I sagatid hadde bautasteinene ofte en karakteristisk lang og smal form, og Farbrege lette derfor spesielt etter steiner som var minst et par meter lange. En av disse var den ca. 5 meter høye bautasteinen som nå stod nede i fjæra ved Frei nedre. Men hvor skulle bautasteinene plasseres? Man kan ikke sikkert si hvor Egil Ullserk var gravlagt. Løsningen ble å sette steinene på et sted slik at de fikk et monumentalt uttrykk, og valget falt på toppen av Freihaugen, som er det sentrale punktet i landskapet. Egil Ullserks grav må ha ligget i nærheten av denne haugen. Slik ble bautasteinene igjen synlige fra sjøveien og de fungerer nå som et skattet historisk symbol, samtidig er de et vakkert landemerke. Men bautasteinene er også uttrykksfulle kulisser for det årlige spelet om slaget på Rastarkalv.

Forfatter

Aud Beverfjord er cand. philol. og førstekonsulent ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU.

Karvestokker – middelalderens "regneark"

En karvestokk eller tellepinne er en trestokk med innskårne hakk. Fram til begynnelsen av det tyvende århundre var dette det vanligste redskapet ved opptelling og fortegnelser. Flere skriftlige kilder vitner om at karvestokker var det mest utbredde redskapet ved regnskapsføring, blant annet er det nevnt i Herodots skrifter fra det femte århundre før Kristus, i Marco Polos skrifter fra middelalder og i moderne verker av Shakespeare, Voltaire, Dickens og Tolstoy. Det er likevel ikke før ganske nylig at karvestokkene er blitt tilgjengelige for forskerne. Situasjonen har endret seg fordi det i løpet av de siste femti år er funnet flere hundre karvestokker i Nord-Europa. I Norge har arkeologene nå en av verdens største samlinger av karvestokker fra middelalderen. De fleste funn er gjort i Bergen, mens Trondheim kommer på en god andre plass.

En mann som skjærer hakk i en karvestokk. Engelsk illustrasjon fra senmiddelalderen.

Tekst Roman Kovalev

Karvestokken var utbredt i middelalderen: de var i bruk fra Grekenland i vest til Kina i øst og fra Italia i sør til Norge i nord. De ble brukt av konger, geistlige, bønder, håndverkere, kjøpmenn og ellers av alle som hadde bruk for å føre regnskap. Man måtte ikke nødvendigvis være skrivekyndig for å bruke en karvestokk – alt man trengte var et stykke tre og et skarpt redskap for å lage hakk i et markeringssystem. Til forskjell fra pergament og papir, var tre gratis de fleste steder i verden. Karvestokker kunne dessuten lett transporteres og lagres. Av den grunn er det lett å forstå hvordan og hvorfor karvestokker ble så populære.

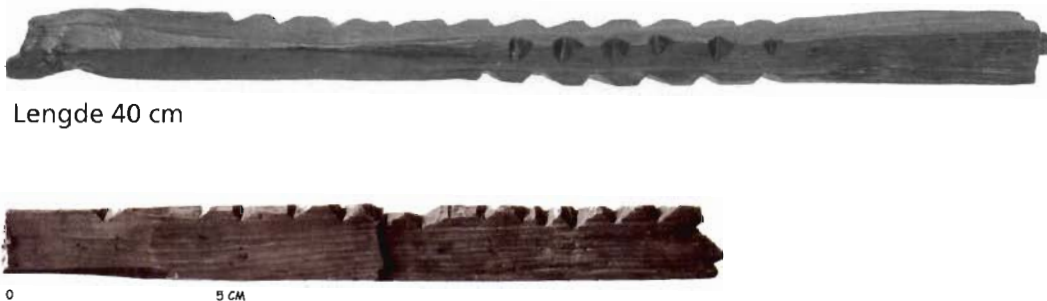
KARVESTOKKENS HISTORIE

Tidligere hadde historikerne bare skriftlige tekster å forholde seg til når det gjaldt studiet av karvestokker. Dessverre er tidligere tiders dokumenter vage og korte i sin beskrivelse av karvestokker og bruken av dem, og nyere kilder som etnografisk materiale, er ikke alltid pålitelige når det gjelder å frembringe informasjon fra tidligere perioder. En del informasjon finnes i middelalderens/nyere tids billedmateriale fra England og Bohemia. Men verken illustrasjoner eller skriftlige kilder avdekker karvestokkens fulle historie.

I løpet av de siste femti år har heldigvis arkeologer på Grønland, i Irland, England, Nord-Frankrike, Tyskland, Norge, Sverige, Polen, Latvia og Nord- og Sentral-Russland gravd fram omkring 1800 pre-moderne karvestokker. Dette nye materiale er uvurderlig når det gjelder studiet av gamle karvestokker. Langt de fleste karvestokker fra middelalderen, ca. 96 % av det totale antall, kommer fra Russland (totalt 896 funn fra 14 byer, 630 er funnet i Novgorod) og fra Norge (totalt 834 funn fra fem utgravningssteder). De norske karvestokkene er funnet i Bergen, Trondheim, Oslo, Tønsberg og i Uvdal stavkirke. Nest etter Bergen, hvor man har gravd fram ca. 740 karvestokker, kommer Trondheim på andreplass med 55 eksemplarer.

Karvestokkene fra Trondheim kan deles inn i tre hovedformer: sylindriske, rektangulære og irregulære eller ubearbejdede pinner, som er typisk for de nord-europeiske karvestokkene fra middelalder. Av de 55 karvestokkene som er funnet i byen, er 49 datert fra perioden sent på 900-tallet til 1275–1325, og fem er fra perioden 1500 til 1775. De fleste er dårlig bevart: de er brukket, brent eller har mistet noen av hakkene. Slik er det også med karvestokker funnet i andre deler av Europa. De karvestokkene som ikke er brukket, har en lengde på 0,6 til 0,98 m og en tykkelse på 0,2 til

Karvestokker funnet i bygrunnen i Trondheim (N34055) og (N23253). Foto Per E. Fredriksen, Vitenskapsmuseet

5,3 cm. På halvparten av karvestokkene er hakkene skåret på den ene siden, mens det på noen er skåret på to, tre og til og med fire sider. De har fra 3 til 68 hakk, men de fleste har 10 til 20 hakk. På enkelte karvestokker er hakkene skåret i ulike størrelser, noen hakk indikerer at den som laget hakkene har merket av ulike enheter eller mengder.

KARVESTOKKER FRA TRONDHEIM

Karvestokker brukt til regnskapsføring var den vanligste typen. De ble brukt for å holde regnskap med alt som skulle regnes opp. Regnskapsføringen ble ganske enkelt laget ved å skjære hakk i pinnen, hvert merke indikerte en spesifikk mengde eller beløp. Postene som ble regnet kunne inkludere penger, bøter, varer (f.eks. skinn, korn, salt, eller fisk som var ervervet, bearbeidet eller solgt), buskap, ukedager eller antall arbeidsdager. Med andre ord, alt man hadde bruk for å nedtegne ble skåret inn på regnskapspinner. I Trondheim har man funnet 48 slike karvestokker, datert fra sent på 900-tallet til 1700-tallet.

I Trondheim har man funnet karvestokker brukt til regnskapsføring i kulturlag som er datert til byens grunnleggelse. Det synes som om karvestokkene kan knyttes til tidlig urbanisering og oppkomsten av handel. I Russland er for eksempel alle de eldste regnskapskarvestokkene funnet i de tidligste Rus'-byene, for eksempel Staraja Ladoga, Riurikovo Gorodishche, Gnjozdovo og Novgorod, alle datert til tidlig tiende århundre. Selv om kronologien til karvestokker funnet i andre norske byer ennå ikke er fastsatt, kan sannsynligvis også disse dateres til grunn-

leggingen av byene Bergen, Oslo og Tønsberg. Også karvestokkene fra Russland synes å være knyttet til vikingtidens handel i Baltikum. De eldste regnskapskarvestokkene som er funnet i Nord-Europa kommer fra Elisenhof i Schleswig-Holstein, og er datert til 700–800 e.Kr. Sannsynligvis kom bruken av karvestokker til Russland fra Baltikum via vikingtidens handelsmenn. Det er verdt å merke seg at det har vært vikinger på alle de steder der de eldste rus'-karvestokkene er funnet, og – med unntak av karvestokken fra Elisenhof – er alle disse funnene blant de eldste av denne type karvestokker. Bruken av karvestokker i Norge kan også ha sin opprinnelse i den baltiske vikinghandelen.

Noen av regnskapskarvestokkene fra Trondheim har hakk gruppert i enheter, noe som indikerer at de ble brukt til å regne opp ting i spesifikke verdier, blant annet en dusin-enhet – en mengde på tolv. De viser også at det var en videre oppdeling i mindre mengder, for eksempel en mengde på tre og en mengde på seks. En karvestokk, som er datert til 1050–1100, viser to seks-enheter og en tolv-enhet. Andre karvestokker, som er datert til 1225–1275 og 1500–1520, har tre-, seks-, og tolv-enheters hakk. Vi vet ennå ikke sikkert hva som ble merket i enheter på tolv på disse karvestokkene, men dusinet var en standard-enhet for oppregning av ulike varer blant handelsmenn/kvinner. Hansa-kjøpmenn talte for eksempel opp rosenkranser ved hjelp av tolvere.

Ti-enheten synes også å ha vært populær. Det viser en karvestokk datert til 1175–1225, som hadde to enheter på ti. De yngre karvestokkene fra 1750–1775 inneholdt enheter på fem. Dessverre vet vi ikke sikkert hva som spesielt ble oppregnet på disse karvestokkene. Men av og til er det mulig å avgjøre hvilken type vare som ble talt opp ved hjelp av karvestokker. For eksempel hadde noen av karvestokkene som ble funnet i Russland (Novgorod, Staraja Russa og Rostov ved øvre Volga), Norge (Bergen) og Sverige (Stockholm og Kalmar) en pålydende verdi av enheter på 40, som ble brukt ved emballering og transport av uberedt skinn i middelalderens skinnhandel. I Russland inneholder disse karvestokkene fire sett med ti hakk, mens de skandinaviske eksemplene har enten fire-enheter (som hver representerer en bunt på ti skinn) eller åtte-enheter (som hver representerer en bunt på fem skinn).

KARVESTOKKER SOM MERKELAPPER

Man brukte også karvestokker for å merke forskjellig typer varer, slik som stoff og tråd.

Denne middelalderske illustrasjonen fra Belgia viser en tollfunksjonær som krever inn avgifter for vin. En mann holder en pung, mens en annen holder en kniv for å lage hakk i en regnskapsstokk.

Slike karvestokker er skåret i en spiss i den enden som var stukket inn i varen som en merkelapp, for eksempel på en bunt eller en beholder, og de har innskårne hakk for å tilkjennegi vekt, mål eller verdi på varen. Når en kjøpmann solgte en del av sine varer, holdt han seg å jour med hvor stor del av varelageret som ble igjen eller hvor mye det minket ved å skjære hakk i karvestokken.

De fire merke-karvestokkene som er funnet i Trondheim skriver seg fra perioden 1100–1150 til 1175–1275. Noen av merke-karvestokkene som er funnet i Bergen og Trondheim har også runetegn som indikerer mengde/pris eller hvem som eide varen. Merke-karvestokker med runeinnskrift er spesielt for Norge. Således har 9 av 114 merkelapper fra Bergen og 1 av 23 fra Trondheim både tellemerker og eierinnskrift med runer.

KREDITT-KARVESTOKKER

Ved hjelp av karvestokker kunne man også holde rede på kreditter. Slike pinner ble brukt som kvittering for lånt kapital. De ble laget ved å skjære ut hakk som representerte den lånte kapitalen. Deretter ble den kuttet på langs slik at karvestokken ble delt i to halvdel, og nesten alltid rett gjennom hakkene, slik at et likt antall merker ble synlig på begge delene. En del av karvestokken ble gitt til debitor, den andre til kreditoren. Ved tilbakebetaling ble de to halvdelene tilpasset hverandre og sammenlignet slik at et likt antall hakk kom til syne på begge. På denne måten var debitor sikret mot kreditoren skulle legge til nye summer på karvestokken, og kreditoren var sikret slik at debitor ikke kunne påstå at han hadde lånt mindre.

Før de middelalderske kreditt-karvestokkene ble funnet i Russland, Norge (inkludert til funn i Trondheim datert til 1150–1200), Polen og Tyskland, kjente man bare til at de var blitt brukt av private pengeutlånere og av det kongelige skattkammer i England. Funnene av karvestokkene i andre deler av Europa gjør det helt klart at de var mye mer utbredt enn tidligere antatt. Basert på et dokument fra kong Håkon VI Magnusson fra 1344, synes karvestokker faktisk også å ha blitt brukt ved innsamling og nedtegnelser av utestående skatter på høyeste nivå i statsapparatet i Norge.

Alt i alt har karvestokken en lang historie i Norge, som i andre deler av Europa. De tre ulike hovedtypene av karvestokker fungerte i ulike regnskapsføringer og i opptegnelser allerede tidlig i middelalderen. Sannsynligvis kan bruken av karvestokker i middelalderens Norge, som i det samtidige Russland, knyttes til

oppkomsten av handel i Nord-Europa i begynnelsen av vikingtiden. Fra da av og helt fram til tidlig i den tyvende århundre var karvestokken uunnværlig i folks daglige regnskapsførsel.

Anbefalt litteratur:

A. Grandell: *Karvstocken. En förbisedd kulturbärare* (Ekenäs, 1982)

Th.S. Noonan, R.K. Kovalev: «What Can Archaeology Tell Us About How Debts Were Documented and Collected in Kievan Rus'?» *Russian History/Histoire Russe*, 27:2 (2000), 119-154.

Gullgravere med karvestokk ved inngangen til en gullgruve i Kuttenberg (Kutna-Hora i Tsjekkia). Illustrasjon av Matteus av Kuttenberg, datert til ca. 1490.

Karvestokk med runeinnskrift: "Sigmund eier sekk". Foto Per E. Fredriksen, Vitenskapsmuseet

Forfatter
Roman Kovalev er PhD. fra universitetet i Minnesota, USA.

Godseierens og fiskerbondens landskap i 1500 år – øyriket fra Vega til Tjøtta

Så lenge øyer og skjær har stukket opp av havet i bassenget mellom Tjøtta og Vega har de trukket til seg folk, enten for kortere strandhogg eller for lengre opphold for å finne mer varig levebrød. En viktig årsak til det er at det store grunnhavsområdet trekker til seg et yrende dyreliv enten det nå er i luften, på land eller i sjøen. Og der maten er å finne dukker folk opp.

Tekst Birgitta Berglund

Området preges av at øyene er så mange og ligger så tett, og et stort grunnhavsområde. De ytterste øyene ligger nær Egga hvor kontinentalsokkelen skråner mot dyphavet. Hele området er rikt på fisk, sel og skjell. Beitegresset vokser rikelig i dette fuktige og om sommerhalvåret så lysrike området. Golfstrømmen gjør at klimaet er mildt sommer som vinter på tross av at området ligger på nesten 66° nordlig bredde.

Arkeologiske utgravninger viser at folk holdt til på selve Vega-øya alt for 10 000 år siden. De

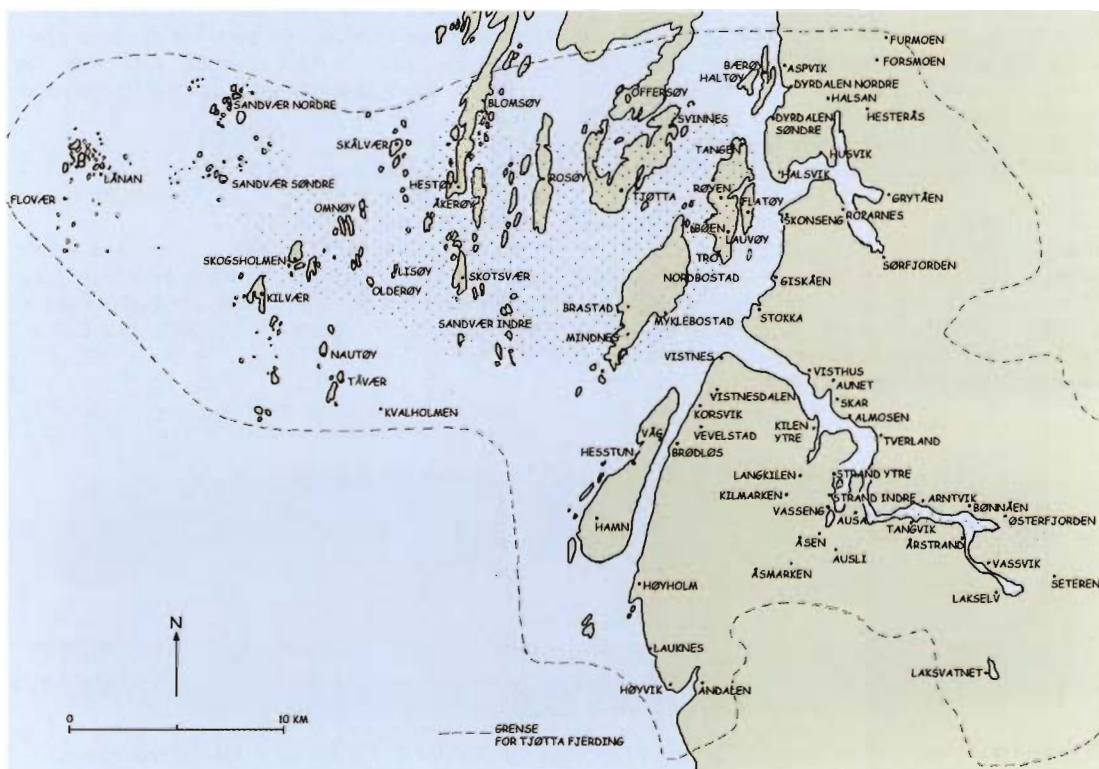
tidligste sporene vi hittil kjenner etter varig opphold for folk på de lavere øyene er rundt 1500 år gamle. Øyene var så viktige at de er nevnt i skriftlige kilder fra middelalderen

GODSEIERENS LANDSKAP

Fra den nære nåtid og fra skriftlige kilder er det kjent at mange av øyene i bassenget mellom Vega-øya og Tjøtta-øya har hørt direkte under gården Tjøtta, sentret i det store Tjøtta-godset. Fiskerbøndene ute på øyene var ofte leilendinger eller husmenn under Tjøttagården, enten nå herren eller fruene på Tjøtta hette Falch eller Brodtkorb.

Jordebøker og sagalitteratur om eggvær og fuglevær

Går vi tilbake til middelalderen finner vi i skriftlige kilder opplysninger om at mange av øyene har hatt tilknytning til Tjøtta også den gang. Ut fra sagalitteraturen har gården en plass i rikshistorien med Hårek på Tjøtta, en av bondehærens anførere ved slaget på Stiklestad i 1030. Snorre lar i Olav den helliges saga Håreks drenger utkjempe en strid med Åsmund Grankjelsson om et utvær som var både eggvær og fiskevær, og hvor man kunne fange både sel og fugl. Striden om været går helt til topps, det vil si til kongen, og den får skjebnesvangre følger da Hårek lar Åsmunds fra, Grankjel,

Øyer og fjordområder i Tjøtta fjerding som tidlig lå under Tjøtta.

brenne inne på sin gård som hevn for at Åsmund hadde røvet og slått drengene til Hårek. Dette blir i sin tur hevnet av sønnen som dreper Hårek med kong Magnus' øks. Enten det har vært utkjempet en strid om et utvær eller ikke, viser episoden at Snorre på 1200-tallet anså at slike vær var så viktige at de var verdt en strid, og at det var naturlig å gå til topps med den.

I Aslak Bolts jordebok fra ca. 1430 og i Olav Engelbrektssons jordebok fra ca. 1530 framgår det at erkebispens eide Tjøtta fra ca. 1350 fram til reformasjonen. Før den tid var den etter Aslak Bolts jordebok eid av riksdrotten Erling Vidkunsson, Norges rikeste og mektigste mann. Vidkunsson lånte penger av erkebispens for å bli fri da han satt som fange i England etter en pilegrimsreise til Roma. Han satte da Tjøtta i pant. Gården ble aldri løst ut, og dermed kom Tjøtta i erkebispens eie etter at den etter all sannsynlighet ha vært privateid så lenge som den har eksistert og privat eiendomsrett til mark har vært hevdet.

I Aslak Bolts jordebok får vi vite at Tjøtta var delt i flere bruk og at det hørte mange vær til gården. Øyene oppgis å være både selvær og beite for sauer. Skogrike områder inne i fjorden Visten oppgis også å høre inn under Tjøtta. Også i Olav Engelbrektssons jordebok står det at mange av øyene utenfor Tjøtta hørte inn under gården. Her nevnes blant annet kobbevær. Mye tyder på at både områder inne i Visten og øyer i grunnhavsområdet utenfor Tjøtta tidlig hørte inn under et Tjøtta-gods. Både arkeologiske undersøkelser og eiendomsforhold, slik de framtrær i skriftlige kilder, tyder på at denne godsdannelsen har røtter i forhistorisk tid.

UTGRAVNINGER PÅ TJØTTA

Utgravninger i gårdshaugen på Tjøtta viser at man fra Tjøtta hentet inn mat og andre ressurser fra et stort område hvor både ytterkyst og fjordstrøk inngikk. Mye tyder på at godsherren på Tjøtta plasserte folk på værene

Hans Johan Fredrik Berg (1813–1874) vokste opp på det den gangen betydelige handelsstedet Kopardal på Løkta på Helgelandskysten. I dag står bare to vinkjellere igjen og vitner om stedets gamle glans. H.J.F. Berg hadde imidlertid mer hang til malerkunsten enn til å ta over handelsstedet etter sin far. Berg ble den første fra Helgeland som livnærte seg av sin kunst, og han sies å være Norges første akvarellmaler. Akvarellen fra Tjøtta er imidlertid laget før han startet sin formelle kunstutdanning. Etter ett års kunstutdanning i Christiania gikk han to år ved kunstakademiet i København. Etter utdanningen virket Berg først i Norge som portrettmaler. Etter at fotografering ble vanlig minket oppdragene, og han startet en omflakkende tilværelse. Under sine reiser skildret han natur og folkeliv rundt om i Europa i sine malerier. Han malte også på reiser i Norge og hans samiske motiver herfra var særlig populære. Berg gjorde samtidig en stor innsats ved å kopiere gamle mestere ved de store kunstmuseene i Europa, noe han utenlands fikk stor anerkjennelse for. Mer om Berg og hans kunst kan bl.a. leses i artikkelen «Akvarellmaleren fra Helgeland – Hans Johan Fredrik Berg» av Svein Laumann i Årbok for Helgeland 1988/89.

Tjøtta gård. Akvarell av Hans Johan Fredrik Berg utført i perioden 1830-1835. Her ser vi at det da fantes mange hus på Tjøtta. Mange av disse er nå borte. Tjøtta kirke har brent ned flere ganger, og den kirken som fortsatt står, ble innviet i 1851. Kirken på bildet brant i 1843 og er med sine fire korsarmer annerledes enn den nåværende, men den skal ha samme form som en tidligere kirke som brant i 1811. De mange husene viser at det trengtes forskjellige hus for folk og fe. Gården skulle ha plass for mange drenger, tjenestejenter og husmenn som var der på arbeid. Tjøtta er kjent for å ha mange tilreisende og til det trengtes også hus. I fogd Falchs bevilgning på Tjøtta i 1629 inngikk at han skulle huse tilreisende, og det synes å ha vært en tradisjon som fortsatte langt etter hans tid. Utgravninger viser at tunet i slutten av vikingtid og i middelalderen lå nær kirken. Foto Per E. Fredriksen, NTNU, Vitenskapsmuseet

*Øyriket mellom Tjøtta og Vega sett fra Flovær ytterst mot fallgården.
Foto Birgitta Berglund*

alt ettersom han hadde bruk for ressurser derfra. Det var rimeligere for ham å ha folk på øyene som høstet fisk, sel, dun, egg og tran og brukte slike varer til å betalte ham avgifter for, enn å selv stadig sende ut folk på ekspedisjoner. Hvis han hadde folk boendes på øyene kunne han likevel selv også sende ut drenger på seljakt og fisketurer. På samme måte var det praktisk at folk etablerte seg inne i Visten på en slik måte at Tjøtta kunne dra nytte av skogressurser og annet der i form av ulike avgifter.

Utnyttingen av ytterkyst og indre fjordområder i kombinasjon med de gode jordbruksforholdene på Tjøtta utgjør selve grunnlaget for maktsentret på Tjøtta, og utgravinger på Tjøtta viser at gården har vært et maktsentrum alt siden eldre jernalder. Allerede så tidlig hadde noen begynt å utnytte ressursene i dette øyriket for å hevde sin egen styrke. Store gravhauger, boplasser, nausttuffer og arkeologiske funn viser at det da var et maktsentrum på den fruktbare strandflaten på Tjøtta-øya. Det arkeologiske materialet viser at man hentet inn ressurser fra både ytterkyst og områder lengre inn.

Også for andre gods på Helgelandskysten har ytre øyer hatt stor betydning. Det gjelder både Torget i Brønnøy og Dønnes-godset. Likevel står Tjøtta i en særstilling med sin høye landskyld og det store grunnhavsområdet utenfor.

*Vabein fra boplassen på Toften på Blomsøya. Hullene ble brukt til å feste vabeinet til båtripen. Legg merke til sporene etter fiskesnøret som har vært dradd over vabeinet.
Foto Per E. Fredriksen, NTNU, Vitenskapsmuseet*

GODSEIERE, EMBETSMENN OG LEILENDINGER

Ofte var det ikke eieren av Tjøtta som selv bodde på gården og drev den, men leilendinger. Erling Vidkunsson bodde etter alle solemerker aldri på Tjøtta. Det gjorde naturligvis ikke erkebispene heller. I Falchenes tid var det kronen som eide Tjøtta etter at erkebispens gods ble inndratt til kronen ved reformasjonen. Den første av slekten Falch som bodde på Tjøtta var fogden Peter Jakobsen Falch, som fikk bevilgning på gården i 1629. Hans kone, Anne Jonsdatter, overlevde ham med 30 år. Hun drev gården videre med sin sønn Jacob Petersen Falch. Da P.J. Falch som fogd skulle bosette seg på Tjøtta inngikk det i avtalen at hans kone og deres barn skulle få bruke gården i sin livstid. Ekteparet samlet mange gårder samtidig som de hadde store inntekter av Tjøtta og de bruk som lå under Tjøtta. Peder Jacobsen Falch og Anne Jonsdatter var for øvrig morforeldre til dikterpresten Petter Dass.

I forbindelse med de harde krigene på 1600-tallet måtte den dansk-norske kongen låne penger av ulike kapitalsterke personer. En av disse var Joakim Irgens, hovedeier av kobbergruvene på Røros. Som oppgjør for gjelden til kongen mottok han i 1666 hele krongodset i Helgeland, Salten, Lofoten, Vesterålen, Andenes, Senja og Troms. Med til krongodset hørte alle tenkelige rettigheter og inntekter. Ettersom Tjøtta hørte med til krongodset på Helgeland ble gården en del av Irgens-godset. Det varte imidlertid ikke så lenge ettersom det gikk nedover med Irgens. Lorents Mortensen Angell, kjøpmann og rådmann i Trondheim, var en av kreditorene i boet etter Irgens. I dette oppgjøret fikk han blant annet Tjøtta over på sine hender.

I matrikelutkastet fra 1723 står en av Angells sønner, Petter Angell, som eier av Tjøtta. Petter Angell var lagmann i Nordland. Enken etter Petter Angell overdrog for en lav sum gården i

1732 til prosten Anders Dass på Alstahaug. Anders Dass var sønn av Petter Dass og gift med Rebekka Angell, Petter Angells halvsøster. Deres felles far var Lorents Mortensen Angell. Overdragelsen har sikkert sammenheng med det nære slektskapet.

Rebekka Angells og Anders Dass' sønn Petter Dass d.y. overtok 2/3 av Tjøtta, og han flyttet selv til gården i 1738. Samtidig som han drev gården forøket han sitt gods med kjøp av andre eiendommer. Blant annet solgte kong Frederik V i 1750 kongens allmenninger i Rana og Vefsn fjerdingen til Petter Dass d.y. Han døde barnløs i 1760 og eiendommene ble auksjonert bort. Isak Coldevin, eier av Dønnes-godset, kjøpte mye. I 1767 kjøpte Niels Gierbrandt Brodtkorb hele Tjøtta gård. Ved auksjonen etter Petter Dass d.y. hadde han allerede kjøpt allmenninger i Vefsn. Brodtkorbene både bodde på og drev gården inntil ca. 1920 da staten overtok etter konkurs. Gården har deretter blant annet tjenestegjort som Statens stamsæd og sauavls gård. Petter J. Liland, bestyrer av gården fra 1960 til 1973, har skrevet "Tjøtta – Historien om en gard" (1976), og der kan mange opplysninger hentes om eiendomsforhold og annet som gjelder Tjøttas historie. Eiendomsforholdene viser at det alt fra gårdens tidlige dager var viktig å utnytte øyriket og andre ressurs, noe som blir særlig tydelig fra den tiden det ble vanlig å bruke skrift.

FREMMEDE MAKTHAVERE

Det er betegnende at det hele tiden har vært fremmede, ofte med bakgrunn i utlandet, men knyttet til kapital og eiendom i Trondheim og Bergen, som har kommet og tatt for seg de beste gårdene og de beste ressursene.

En nærliggende tanke er at også tidlige makthavere på Tjøtta var fremmede som kom og så nytten i å utnytte ressursene her. Hva betyr det at Snorre lar Hårek på Tjøtta være forankret på topplanet i både Sverige og Norge gjennom blodsband og også lar ham farte rundt i viking? I alle tilfeller fantes slekter som tidlig sikret seg eiendom ved hjelp av giftermål og arv og som også bygget allianser med rike og innflytelsesrike familier langt vekk. Mangelen på skriftlige kilder i forhistorisk tid kan gjøre at vi lukker øynene for muligheten av at et område som Tjøtta kan ha blitt sett på som ressursområder for folk i sør allerede i forhistorisk tid. Den tidlige godssamlingen på Helgeland hvor godseiere har råderett over store områder har paralleller nettopp nede på Kontinentet og på De Britiske øyer.

FISKERBONDENS LANDSKAP

De brede strandflatene

Mange spor vitner om at strandflaten på hovedøya Vega og andre av de største øyene har vært utnyttet av folk som har drevet en kombinasjon av fiske, jakt, fedrift og åkerbruk fra i hvert fall de første århundrene etter Kr.f. Fiske og jakt på sjødyr har folk drevet med på Vega alt siden isen trakk seg tilbake etter siste istid. Husdyrhold er påvist på enkelte boplasser på Helgelandskysten for 4000–5000 år siden, det vil si i yngre steinalder. Det begynte en del folk sannsynligvis også med på Vega samtidig som man fortsatte med jakt og fiske. Korndyrking er kjent fra århundrene rundt Kr.f.

på Helgelandskysten, og det er nok i gårdsdriften fra denne tiden den moderne fiskerbonden har sine røtter.

Det er først og fremst på den brede strandflaten vi finner gårdstunene til fiskerbonden i jernalder og middelalder. Sporene etter selve husene på gårder fra jernalder og middelalder er sjelden synlige i dag, ofte på grunn av at gamle tun er utlagt til åkermark eller at det fortsatt er gårdstun på stedet. Enkelte steder er gårdstunene overgitt tidlig uten at området har blitt utnyttet til noe annet enn beitemark etterpå. I slike sjeldne tilfeller kan vi se de husene som sist var i bruk, som forhøyninger på markoverflaten. Ofte er det torvveggene i langhusene vi kan se, eller aller vanligst gravhauger fra førkristen tid anlagt nær gårdstunet. Iblant finner vi også tuftene etter båtnaustene.

Der hvor det har vært gårdstun lenge, dannes det i nordlige kystområder gjerne metertykke kulturlag innenfor avgrensede områder. Slike steder kalles gårdshauger og ligger i de beste jordbruksområdene på strandflaten. Årsaken til at tunet lå lenge på samme sted er at det var

Åsmund Grankjelsson kommer over drengene til Hårek på Tjøtta på utværet. Drengene er fullastet med fugl og annet bytte. Illustrasjon fra Snorres kongesagaer.

Snelle av kleber til en håndtein funnet på Åkerøy, en av øyene i bassenget mellom Tjøtta og Vega. En valknote er innrisset som dekorasjon. Foto Per E. Fredriksen, NTNU, Vitenskapsmuseet

Fiskesøkke av kleber fra gårdshaugen på Igerøy. På den ene siden er det risset inn runer, "Olav eig meg", datert til 1200-tallet. Foto Per E. Fredriksen, NTNU, Vitenskapsmuseet

viktig å bo nær en god havn med en bra fiskeplass utenfor. Man flyttet ikke tunet før havnen ble ubrukt, enten fordi landhevingen gjorde at havnen ble for langgrunn eller fordi nye båttyper krevde en dypere havn. For fiskerbonden var det viktig å bo nær en god havn. På Vega er det hittil kjent gårdshauger på gårdene Holand, Nes, Gullsvåg, Ferset, Igerøy, Bø, Kjøl og trolig på Eidem. Funn som en pilgrimsring fra Roma funnet på Holand viser at folk her hadde mulighet til å dra langt av gårde.

Denne fingereringen i gull forteller om en utferd noe utenom det vanlige. Ringen er funnet på Holand på Vega. Mannen med hår og skjegg, forestiller Kristi ansikt. Denne typen ringer var populære i middelalderen fra og med 1200-tallet. Den kan være anskaffet til minne om valfart til Roma. Foto Per E. Fredriksen, NTNU, Vitenskapsmuseet

Fra gårdshaugen på Igerøy er det innlevert mange funn til Vitenskapsmuseet. Funnene er fra et langt tidsrom. De eldste er fra vikingtid. Funnene forteller om dagliglivet på gården, men også om hva som ble innført langveis fra, som keramikk og glassperler. De fleste gjenstandene består av ulike redskaper og husholdningssaker som kniver, pilesisser, dor, fiskesøkker, svinghjul, bryner, garnnåler, nøkler, lås og en beger av bronse. Personlig utstyr som bronseknapp, mosaikkperle av glass, krittpipe, skospenne og en jetong er også funnet.

I ØYENE OG PÅ VÆRENE

Også på de små øyene og værene holdt fiskerbonden til. I dag er de fleste av øyene fraflyttet, mens det tidligere var et yrende folkeliv her ved det marine matfatet. Selv om vekten var lagt på fiske og jakt på større sjødyr holdt man husdyr. I det skrinne jordsmonnet er det imidlertid vanskelig å finne kulturlag som kan fortelle om eldre tiders bruk av området. Jorden er endevendt og brukt om og om igjen de fleste steder. Her er ingen spor etter skrytende gravhauger, bautasteiner eller langhus. Rundt 1990 forsøkte vi likevel å finne spor i jorden etter gammel bruk av øyriket mellom Vega og Tjøtta og besøkte da mange av øyene.

Mange av sporene på øyene er etter folk som har vært leilendinger eller husmenn under Tjøtta. De betalte skatter og avgifter til Tjøtta i form av fisk, egg, dun eller smør. Husmennene måtte bidra med arbeid på Tjøtta. Fra Brodtkorbenes tid er det vel kjent at arbeidsplikten var hard. Ofte hadde folk noen kyr og sauer som beitet på de mange små skjærene. Røyser etter rydning av steinete jord viser at marka ble slått. Noen små røyser kan imidlertid være gravrøyser. Ærfuglhus i alle tenkelige utgaver vitner om det unike forholdet mellom villdyr og menneske her. Havnene viser hvor viktig det var å komme ut

på sjøen. Andre spor, særlig rorbuer, er etter sesongbosetting i forbindelse med fiske eller annen sjøfangst. Rorbuftenes finnes på øyene lengst ut mot fallgården. I nyere tid var det folk som kom fra øyene lenger inn som Skogsholmen og Kilvær, som bodde i rorbuftenes under sommerfisket.

Fortøyningssteiner og liggeplasser for båter er spor etter strandhogg i forbindelse med skipstrafikken langs kysten. Keramikkskår og annet avfall kastet fra båtene ligger ofte synlig i fjæra på slike steder.

TOFTEN PÅ BLOMSØYA

I bassenget mellom Vega og Tjøtta er det bare på Toften på Blomsøya at vi har funnet en boplass med røtter i jernalderen. Det er en gårdshaug med tykke kulturlag. Her ble det foretatt en mindre utgraving, men de første funnene fra boplassen ble innsendt til museet allerede i 1917, etter at de ble oppdaget ved nydyrking. Konservator Th. Petersen foretok en utgraving på stedet i 1920. Funnene fra Toften viser en mer maritim tilpasning enn gårdshauger på strandflaten på større øyer. Likevel viser funnene at man i tillegg til fiske, jakt på større sjødyr og skjellsanking også drev med åkerbruk, fehold, jakt, tekstilarbeid og annet håndverk. Kulturlagsdannelsen i gårdshaugen på Blomsøya var i gang allerede ca. 600 e.Kr. Gravrøyser og bautasteiner på øya vitner også om bosetting her i førkristen tid.

Gårdshaugen på Toften bestod for en stor del av en mødding av dyrebain og skjell. Torsk var den viktigste fisken, men sild, uer, hyse, sei, brosme, lange og kveite ble også fisket. Av større sjødyr ble det funnet bein av fjordkobb og havert. Storskarv, toppskarv, havmåke, gås, ærfugl og trane har også ut fra beinmaterialet stått på menyen. Skjell, særlig strandsnegl, var viktig. Kom man seg ikke ut på sjøen for å fiske, kunne man alltid samle skjell på svabergene og i fjæra nedenfor boplassen. Det ble funnet bein også etter husdyr. Både hest, okse, sau, geit, svin og hane var representert. I tillegg ble det funnet horn av hjort og elg.

TIL SLUTT

Øylandskapet fra Vega til Tjøtta er her sett ut fra to perspektiver. I det første ser vi øyriket som et maktens landskap hvor grunnhavsområdet var et viktig ressursområde og grunnlag for det store Tjøtta-godset i minst 1500 år. Maktens folk har satt de største sporene etter seg i landskapet som store boplasser og store gravhauger. I det andre perspektivet står fiskerbondens landskap i sentrum, enten det var strandflaten på større øyer eller det var mindre øyer i grunnhavsområdet. Å finne sporene som folk på de mange små øyene har satt i landskapet, er mye vanskeligere enn å finne sporene etter godseierne. På de små øyene er sporene ikke så store og ikke så tydelige. Det er også godsherrene og høvdingene som har satt flest spor i skriftlige kilder, enten det dreier seg om jordebøker eller sagalitteratur. Disse kildene forteller om bedriftene til Hårek på Tjøtta og om mektige menn som riksdrotten Erling Vidkunsson. De som gjennom sitt arbeid skapte grunnlaget for rikdommen i et gods som Tjøtta synes sjelden i kildene.

Forfatter

Birgitta Berglund er dr.philol. og ansatt som forsker ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU.

Gustav Strømsvik – ukjent norsk maya-arkeolog

En av Strømsviks konstruksjoner i Chichen Itza. Ved å kunne tømme overflødig materiale rett i lastebilen, slapp arbeiderene å kjøre det vekk med trillebærer. 50 mann ble dermed frigjort til annet arbeid.

Myntenheten i Honduras heter lempira, og som i andre land er nasjonale skatter og historiske personer avbildet på sedler og mynter. På den mest brukte seddelen, den røde én-lempiraen, kan en på forsiden se frihetshelten Lempira, og på baksiden et motiv som via en merkelig historie har tilknytning til Norge. Motivet er hentet fra maya-ruinene i Copán. En kan se Juego de Pelota, plassen hvor maya-indianerne spilte sitt særegne ballspill, og Escalinata de los Jeroglyficos, den hieroglyfiske trapp, hvor trinnene er dekorert med 2500 skrifttegn. Begge monument hører til blant de vakreste mayakulturen har frembrakt. Men hva er forbindelsen til Norge?

Tekst Olaf Husby

I 1998 forberedte jeg en reise i Sentral-Amerika, og det var naturlig å sette seg nærmere inn i kultur og historie. I boken *Breaking the Maya Code* forteller forfatteren Michael Coe om en nordmann som hadde deltatt i arkeologisk utgravingsarbeid i Mexico, Belize, Guatemala og Honduras fra 1925 til 1957. Navnet hans var Gustav Strømsvik. I norske arkeologimiljøer var han fullstendig ukjent, men søk på bibliotek og

Gustav Strømsvik i marineuniform tatt under andre verdenskrig.

på internett viste at han hadde publisert bøker og artikler på spansk og engelsk. I tillegg finnes det tallrike referanser til ham i standardverk om mayafolkets kultur og historie.

OPPVEKST

Gustav Strømsvik ble født i 1901 og vokste opp i Tjongsfjorden, like nord for polarsirkelen. I 1917 reiste han til sjøs, og først syv år senere, i 1924, vendte han nesen hjemover. I mellomtiden hadde han tilbrakt et år i Sør-Amerika og vært noen måneder i Hellas. Der hadde han oppsøkt gamle ruiner og sett arkeologiske utgravninger, og interessen for dette hadde kanskje blitt vekket da han som barn satt i kjøkkenkroken og hørte Havnø fortelle om sitt arbeid.

Etter avtjent verneplikt i marinen var det vanskelig å finne jobb, så det bar til sjøs igjen i 1925. Livet ombord var ikke lett, og julaften samme år, mens båten passerte nordspissen av Yucatan-halvøya i Mexico, hoppet Gustav over bord og klarte å ta seg inn til land. På samme tid ble et lik skyllet opp på stranda, og vedkommende ble gravlagt under navnet Gustav Strømsvik. Hvert år senere valfartet Gustav til denne graven for å stille den.

Som illegal innvandrer gjaldt det å stikke seg vekk. Han fikk nyss om at noen "gringoer" arbeidet i det indre av Yucatan. Han visste at der det var amerikanere, der var det dollar. I begynnelsen av januar 1926 ankom han Chichén Itzá hvor Carnegie Institution of Washington drev et utgravnings- og restaureringsprosjekt. Arbeidet ble ledet av datidens fremste mayaekspert, Sylvanus Morley. Den unge nordmannen fikk ansvar for å reparere og vedlikeholde utstyret. Strømsvik hadde vært interessert i arkeologi fra barnsben av, og når han nå fikk verdens fremste mayaarkeologer som kolleger, vokste lysten til å delta, men det forbauset ham stadig hvor upraktisk de arbeidet. På en ettermiddag frigjorde han 50 mann til annet arbeid. Alt materiale som ble gravd ut, ble siktet for hånd. Gustav jekket opp bakhjulene på en lastebil, tok av et hjul og monterte på en eksentrisk plate. Med en removerføring ble denne forbundet til en stor sikt som han bygde. Lastebilen durte i fjerde gir, og jord og sand ble siktet raskere enn noen gang.

Da gravesesongen var over og regntiden satte inn, dro de amerikanske arkeologene til USA. Gustav var formelt død, og var lite lysten på å gi seg til kjenne overfor utreisemyndighetene. I stedet tilbød han seg å ha ansvaret for stedet til neste sesong startet. Da hans kolleger returnerte seks måneder senere, hadde han lest gjennom feltbiblioteket og var ytterligere kvalifisert for arbeidet.

Ballspillsplassen slik den fremstår i dag.

Baksiden av 1-lempiraseddelen. Ballspillsplassen ses rett frem, den hieroglyfiske trapp til høyre.

Et av de sensasjonelle funn Gustav Strømsvik gjorde i Chichen, en jademaske. Strømsvik bak til høyre.

Arbeidet i det dampende hete skogsområdet var hardt, men i fritiden levde ekspedisjonsmedlemmene et annet liv. De tok med seg det beste av bylivet. De bodde i en hacienda i utkanten av utgravingsområdet. Måltidene artet seg som dannede selskap hvor herrene var kledd i skjorte og slips, kvinnene i selskapskjoler, og kelnere serverte cocktail før middag tilberedt av en koreansk kokk. Når livet ble for kjedelig, tok de toget til Mérida. Storbylivet bød på alt de ønsket av kvinner, vin og sang. Allerede på dette tidspunktet kan man ane at alkoholen ville bli hans følgesvenn gjennom mange år.

Strømsvik ble en nær kollega av Morley, og gjennom flere år reiste de på ekspedisjoner sammen. Morleys dagbøker og feltnotater beretter om et anstrengende liv som oppdagelsesreisende i Sentral-Amerika, og hans respekt for Strømsvik, som etter hvert også ble en god venn, kommer tydelig til uttrykk. I 1932 dro de til Calakmul, seks dagers reise på 300 kilometer dårlige veier innover Yucatan. En av ekspedisjonens biler kjørte av veien med det resultat at forhjulsakslingen ble bøydd. Morley forteller tørt at Strømsvik fant fram spett, kjeder og tau og rettet ut akslingen, så bar det videre.

Gjennom praktisk arbeid og en genuin interesse for faget kvalifiserer Strømsvik seg

som arkeolog, og 30 år gammel får sjømannen med folkeskole som eneste utdannelse, publisert sin første artikkel gjennom Carnegie Institute: Notes on the metates of Chichén Itzá. Senere skulle det følge flere artikler og bøker på både engelsk og spansk. I dag regnes Strømsviks publikasjoner med til standardlitteraturen innen maya-arkeologi, og det finnes hyppige henvisninger til dem.

COPÁN I HONDURAS

Gustav Strømsvik kommer til Copán, Honduras i 1934. Den lille byen er nettopp rammet av et kraftig jordskjelv, og han går straks i gang med gjenoppbyggingen av byen. Året etter utnevnes han til leder, Field Director, for et gigantisk utgravningsprosjekt som skulle vare fram til 1946. Copán ble for alvor kjent på 1840-tallet, da de oppdagelsesreisende Stephens og Catherwood gjorde sine banebrytende reiser på Yucatan. Femti år senere hadde Carnegie Institution finansiert sin første ekspedisjon dit. Sylvanus Morley beskriver ruinene i Copán som «den nye verdens Akropolis», og i dag regnes de blant de ypperste kulturminner fra det førkolumbianske Amerika. Området var befolket av mayaene fra ca. 1200 f.Kr. til 800 e.Kr., og de etterlot seg et stort antall skulpturer og byggverk. Bare i det seks mål store området rundt det såkalte Akropolis finner en rundt tusen større objekter, blant annet den lengste sammenhengende tekst, som finnes på trinnene på Den hieroglyfiske trapp.

Copán var uten museum på 1930-tallet. Carnegie-prosjektet gjorde store og viktige funn, og behovet for et museum var tydelig. Strømsvik tok da murerskjenen i egen hånd. Han tegnet et museum, ledet plan- og bygningsarbeidet, og laget selv emblemet som pryder inngangspartiet. I byparken, som ligger sentralt mellom museet og kirken, bygde han en fontene etter tegninger av Tatiana Proskouriakoff, en annen sentral maya-arkeolog. I dag er han og andre arkeologer hedret ved et monument som er reist i parken.

I dagens Copan er mytene om Gustav fremdeles levende. Han brakte den første bilen til byen. Den ble fraktet som løsdeler i kasser til havnebyen Puerto Barrios i Guatemala, over hundre kilometer unna. Der satte Strømsvik bilen sammen og satte kursen mot Copan. Siden det nesten ikke fantes veier, måtte man rydde skogen ved hjelp av spader og macheter, og bilen kom fram noen uker senere. Verksted fantes ikke, og i Strømsviks notater finner vi følgende beretning: «Bilen stoppet på vei til ruinene, feil på forgasseren. Dro tilbake, laget ny forgasser, monterte den, kjørte videre.» På samme måte løste han praktiske problemer av alle slag både i sitt arbeid og i byen. Professor William Fash fra Peabody Museum, som har ledet utgravingsarbeidet i Copán de siste tyve år, sier det ganske treffende: «Hvis Strømsvik hadde hatt behov for en ubåt her oppe, ville han ha bygd en.»

Strømsviks feltnotater er skrevet på et uklanderlig engelsk. Papirene er i dag oppbevart på Peabody Museum, Harvard University. I det håndskrevne heftet fra 1938 finner en følgende beretning fra 27. mars, Strømsvik 37-årsdag: «Våknet kl 3 i morges til lyden av raketter utenfor soveromsvinduet. Tre

ulike grupper folk kom etter hverandre for å synge serenader for meg, det varte til daggry.» Alle arbeiderne ble invitert på festen, som startet ved lunsjtider og varte til den lyse morgen.

Som arbeidsleder var han respektert. I sine feltnotater understreker han ledelsens og de ansattes gjensidige forpliktelse: Er man hyret til en jobb, skal man arbeide; på den annen side skal lønna være god, og den skal utbetales punktlig. Han hadde et nært og varmt forhold til arbeiderne, og forsvarte dem i lønnskonflikter med statlige representanter. Eldre folk beretter om hvordan don Gustavo ordnet vannforsyningen i byen, at han fikk lagt inn elektrisitet, og han kom med radio og kjøleskap. Når helga kom, la han utstyret til side og forsynte seg grovt av det kalde ølet han oppbevarte der. Det fortelles at det kom flylaster inn med øl til Copán. Gustav hadde bestilt alt.

I 1940 dras Norge med i verdenskrigen. Gustav Strømsvik følger ansvar for sitt land, og i 1943 drar han til USA. Han tjenestegjør på et marinefartøy i konvoieskorte i Nord-Atlant-eren. Flere ganger passerer han Norge på vei til Murmansk. 6. juni 1944, D-dagen, var han på plass som mannskap på et av fartøyene som deltok i invasjonen i Normandie. Først i 1982 ble han dekorert for sin innsats.

TILBAKE TIL COPÁN

Etter krigen dro han tilbake til Copán og fortsatte utgravningsarbeidet. I 1947 ble hans bok *Guide til ruinene i Copán* utgitt på engelsk, senere kom den også på spansk. Fram til i dag er dette den mest omfattende av guidebøkene som er utgitt. I 1948 dør hans venn og kollega Sylvanus Morley, og samme år opphørte Carnegies engasjement i Copán. Strømsviks ekspertise var fremdeles etterspurt, og de neste ti år deltok han i ulike kartleggings- og utgravingsprosjekt i hele Sentral-Amerika. Han fikk honduransk statsborgerskap, og av den honduranske president ble han tildelt tittelen «doktor» uten at han formelt sett hadde noen doktorgrad i arkeologi. Som første utlending blir han medlem av Det meksikanske sosialantropologiske selskap.

Et stykke ut på 50-tallet bestemte Carnegie Institution seg for å avslutte finansieringen av arkeologiske utgravninger. Det siste prosjektet som skulle fullføres var i Mayapan. Det blir Gustavs store nedtur. Tidligere hadde han hatt kontroll med alkoholen, i tillegg hadde han vært under ledelsens beskyttelse. Hans venn og kollega gjennom mange år, Edwin Shook forteller kort hva som skjedde: «Han var en meget dyktig arkeolog. Men Harry Pollock var nå sjef for arkeologiavdelingen, og han plasserte Gustav der hvor han hadde vært 20 år tidligere, han ble nå mekaniker og fikk ansvar for forsyningene (...) Dette såret ham dypt og forsterket hans alkoholproblem.»

TILBAKE TIL NORGE

I 1957 legges arkeologiavdelingen ned i Copán, og Strømsvik vender tilbake til Norge. Han hadde vært aktiv i Sentral-Amerika i nærmere 30 år og kunne nå pensjonere seg. Livet i Norge var svært forskjellig fra hva han var vant til, de lange, kalde vintre hadde han ikke opplevd på

Sammen med kolleger i USA ca. 1955. Bak: H.E.D. Pollock (sjef for arkeologiavdelingen av Carnegie 1949-1958), J.E.S. Thompson (en av datidens fremste eksperter på mayaenes skriftspråk), Karl Ruppert (kollega med Strømsvik allerede fra 1926), A.L. Smith. Fremre rad: Kidder (sjef for denne avdelingen av Carnegie fram til 1949, og den ved siden av Sylvanus Morley som holdt en beskyttende hånd over Strømsvik), Edwin Shook (leder for utgravninger og restaurering av Tikal i Guatemala), Gustav Strømsvik, Tatiana Proskouriakoff (født i Russland, tidvis Gustavs kjæreste, tegner, bidrog betydelig til å finne koden bak skriftspråket)

flere tiår. Men tro mot seg selv løste han problemet enkelt. «Jeg bygde meg en båt og seilte til Balearene, Spania» skriver han lakonisk i en kort selvbiografi. Slik ble det hvert år fremover. Hver høst dro han fra Tjongsfjord til Ibiza og vendte hjem igjen om våren. Dagbøkene hans, som er skrevet på norsk, spansk og engelsk, forteller levende om opplevelser og observasjoner underveis.

Utover 1950-årene ble det gjort store framskritt innen mayaforskningen, blant annet bidro Gustavs kjæreste, Tatiana Proskouriakoff, sterkt til å knekke koden til mayafolkets skriftspråk. På dette tidspunktet tilhørte Gustav Strømsvik kjernen av maya-arkeologer. Etter at han hadde vendt hjem, gikk han stille i dørene når det gjaldt egne meritter. Den nærmeste familien fikk vite litt. Motvillig fortalte han kort om sine opplevelser mens hoderystende sambygdinger hørte på. De kunne akseptere at han var en eventyrer, men hvordan kunne en uskolert nordlending ha blitt en fremstående maya-arkeolog?

I 1975 ble utgravningene i Copán startet opp igjen i et utgravningsprogram som ennå pågår. Lederen for prosjektet, dr. Adán Cueva, ønsket å etablere et faglig råd bestående av ekspertisen fra 1930- og 1940-tallet, og inviterte lederen for det forrige prosjektet, dr. Strømsvik, til åpningskonferansen. Strømsvik var nå blitt 74 år, og han takket nei av helsemessige årsaker.

SISTE LEVEÅR

Gustav Strømsvik tilbrakte sine siste leveår i Tjongsfjorden. Da han nærmet seg 80, måtte han unnvære reisene til Syden. Etter hvert sviktet beina, og da han en høstdag ikke klarte å ta den daglige turen ned til sjøen, forsto han at livet gikk mot slutten. Strømsvik døde 6. januar 1983 og er begravd i Tjongsfjorden.

Bilde av Gustav Strømsvik fra Ann Morris: Digging in Yucatan.

Forfatter

Olaf Husby er amanuensis ved Institutt for anvendt språkvitenskap, NTNU.

Raritetskabinettet – Vitenskapsmuseets etnografiske samling: Grønlandske modeller

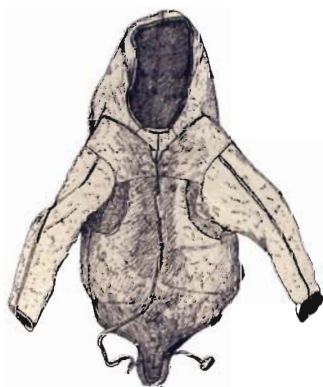
Modeller av grønlandseskimoer laget i siste halvdel av 1700-tallet. Både kvinnene og mannen har pelser med hårene vendt inn. Hammers samling, Vitenskapsmuseet.

I forrige nummer av *Spor* introduserte vi en ny serie som vi kalte «Raritetskabinettet». Hensikten var å presentere en del av de etnografiske gjenstandene som Vitenskapsmuseet har liggende i magasinene og som få har muligheten til å se. Forrige artikkel resulterte i en kortvarig utstilling av den japanske kriger-utrustningen som ble presentert, noe mange fant interessant. Denne gang har vi tatt fram gjenstander som er fra en helt annen del av verden og også nærmere vår egen historie, nemlig Grønland.

Tekst Britt Eli Tingstad

Modellene av eskimodrakter, båter og hundeslede er valgt ut fra to hensikter. Den ene er ønsket om å fokusere på vår spesielt flotte grønlandssamling med de eldste gjenstandene fra 1700-tallet. Dessverre har de ingen plass i den faste utstillingen ved museet, men noe ble utstilt i forbindelse med Det Kongelige Norske Videnskabers Selskabs 230-årsjubileum i 1990. Den andre intensjonen er å gi en liten presentasjon av giveren, justisråd Christopher Blix Hammer (1720–1804). Gjennom en storslått testamentarisk gave i 1804 ble han en viktig brikke for at vitenskapelig forskning kunne fortsette i Trondheim i regi av DKNVS.

En amaut, grønlandsk kvinnepels i selsskinn. Barnet bæres på ryggen og har hodet opp i hetteåpningen. Plansje VI,2 i G. Hatt; Arktiske skinnrdrakter, Københ. 1898

«DE GRØNLANDSKE SAGER»

Hammers samling av antikviteter og naturalia finner vi i dag på Vitenskapsmuseet. I likhet med bøker og manuskripter ble de behørig katalogisert og verdsatt ved testamentets oppførelse. Skriverens sirlige penn har under «Artificialia» punkt 2 notert:

2. Grønlandske Sager ere følgende:
 - A. 3de Smaa Dukker som Viiser Mands og Fruentimrets klæde-Dragt.
 - B. Stor-Baad eller Konebaad, med Aarer og Seigl.
 - C. Lille eller Mandsbaaden paa Grønlandsk Kajak, midt udi denne Kajak er et rundt Hul hvor udi en Grønlænder sidder i sin Söepæls med en Pautisk eller Clare omgrebet med begge Hænder, hans piil Stikkes imellem de paa Kajaken Spendte Remmer.
 - D. En Grønlandsk Slæde, hvorfor er Spendt 2de hunde, hvormed kan kiøres 15 Tydske Miil en Vinter-Dag over Isen. Derom see Jörgen Staunings: Beskrivelse over Grønland, Wiborg 1775, 8de No 887: Bestilt fra Grønland, Dyrt betalt, men udføres for kun 1 riksdaler 2 ort.

Alle disse gjenstandene er modeller laget i Grønland, mest sannsynlig i siste halvdel av 1700-tallet. Kongeriket Danmark-Norge hadde da drevet kolonisasjon og organisert handel i landet siden misjonæren Hans Egede bosatte seg i Håbets Havn i 1721. Hammer understreker at de var «dyrt betalt», men forhåpentligvis syntes han at de var verd pengene. Under opplysningstiden var det stor interesse for ny kunnskap på alle felt, og gjenstander fra «primitive» folkeslag var særlig populært i bemidlede privatpersoners raritetssamlinger. Først på 1800-tallet ble museene etablert som egne institusjoner, da gjerne basert på private samlinger.

DUKKER MED SKINNPELS

De tre figurene er 16–18 cm høye og forestiller grønlandske eskimoer. De to kvinnene er iført pelser med hårene vendt innover. Foran og bak går de ned i avrundede snipper kantet med lyst og mørkt skinn. Den ene er bredere skåret med større hette for å få plass til spebarnet som oftest ble båret nakent inn mot kroppen. Disse pelsene ble kalt *amaut*. De har en skinnreim festet til en lapp på brystet som knyttes rundt livet for å holde barnet oppe. Skinnbuksene er knekorte med vertikale skinnbroderi midt foran i lyst og mørkt skinn. På beina har begge kamikker, laget av «vandskinn», selsskinn som er beredt slik at det er spesielt vanntett. Ansiktene er skåret i tre. Mannsdrakten har lange, traktformede ermer. Buksen er udekorert og går ned i kamikkene.

Det en spesielt legger merke til ved figurene er kvinnes oppsatte hår. Det er laget av et glatt fibermateriale og satt opp i en høy topp ombundet av et bånd. Denne moten er svært tradisjonell. Tidlige beretninger fra Grønland opplyser at håret var kvinnes stolthet. Det

skulle stå så rett som mulig og ble vasket i urin og strammet så hardt bort fra tinning, panne og nakke at det resulterte i utbredt skallethet hos eldre kvinner.

DRAKTTRADISJON

I Grønland var det vinters tid tradisjonelt brukt en innerpels av fugleskinn, *tingmiaq*, med fjærene vendt inn. Ytterpelsen var av reinsdyr- eller oftest selskinn med hårlaget ut. Kvinnene hadde korte underbukser og knelange ytterbukser i skinn, oftest selskinn. På føttene ble det brukt kamikker som består av to lag: en lang innerstrømpe av reinsdyrskinn eller selskinn med hårene inn og en kortere støvel i vanntett selskinn hvor hårlaget er fjernet. Mellom lagene ble det lagt senegress. I fuktig vær og under mennenes kajakkfangst var anorakker av vandskinn vanligst, men de kunne også lages av sammensydde seltarmer. Til sying ble det brukt sener av sel, hval eller rein.

Når en laget klær måtte materialet utnyttes godt for å gi en god funksjonalitet. Med en streng arbeidsdeling hvor mannen var jegeren, mens kvinnens arbeid var mer knyttet til skinnbearbeiding og dagligliv på boplassen med barna, er det naturlig med forskjellig draktutforming mellom kjønnene. Mennenes anorakker var tettstående nederst med langt erme sydd vinkelrett på bolen. Kiler ble sydd inn for å gi god vertikal bevegelse for padling og slik at harpunen kunne kastes fritt. Kvinnedrakten var også forholdsvis trang nede, men med romslig vidde i rygg og hetteåpning. Ermene var satt inn på skrå rettet nedover og var brede med vide ermeåpninger. Dette tillot bevegelser mer tilpasset arbeidet med skinnene og roing av de store konebåtene. Snippene foran og bak var tidligere mye lengre. «Haler» på drakten finnes hos mange naturfolk og går muligens tilbake til den tid dyreskinnene ble båret uten at de var tilskåret og sydd.

I tillegg til endringer over tid har også draktutformingen store regionale forskjeller. De eldste arkeologiske funnene skriver seg fra ca. 1475, da seks kvinner og to barn ble gravlagt i Qilakisoq på Grønlands vestkyst. De ble funnet i 1972 og det kalde klimaet hadde gjort at de var utrolig godt bevart. Til sammen var det 16 selskinnsplenser, 7 fugleskinnsplenser, 1 reinsdyrpels, 12 bukser, 19 kamikker, 21 strømper og 2 løse ermer. Dette er den viktigste kilden vi har om klesdrakten i området på den tiden. Den eldste billedlige framstilling vi kjenner er et maleri utført i Bergen 1654. Det viser fire grønlandere tatt til fange i Godthåpsfjorden under en av kong Fredrik IIIs ekspedisjoner. Den ene kvinnepelsen har svært høy, smal hette, brede skuldre og lange snipper. Mannen har en kort, rett skåret anorakk. Fra 1700-tallet og fram til vår tid finnes det draktdeler i mange etnografiske samlinger, men hovedvekten av tidlig grønlandsk materiale er fangstredskap og utstyr.

KONEBÅTEN

I Hammers liste under 2 B finner vi en 60 cm lang modell av en konebåt eller *umiak*. Den ble rodd av kvinnene under flytting fra en fangstplass til en annen i sommerhalvåret. Modellen er nydelig utført med et rammeverk av tre trukket med selskinn. Seilet er trapesformet, 29 cm på det lengste, laget av lerret kantet med selskinn. Hemper av selskinn holder det festet til to trestenger.

I naturlig størrelse var en konebåt 10–12 meter lang. I rammeverket ble det brukt drivtømmer. Denne farkosten var så romslig at hele husstanden med alle eiendeler, telt, slede og hunder fikk plass. På reiser kunne den ros av opptil ti kvinner mens mennene fulgte i kajakk. Konebåten ble også brukt av mennene til fangst på hval og hvalross, men den var ingen god sjøbåt og etter noen dagers bruk ble skinnene vasstrukne og måtte tørkes.

Mens det enda var norrøn bosetning i Grønland (982 til ca. 1500), ble det «samlet» inn både mennesker og etnografisk materiale til studiebruk. Den danske kartograf Claudius Clavus Swart skriver ca. 1420 at han hadde sett eskimoer bli fanget på havet og at den ene kajakk og en konebåt ble hengt opp i Domkirken i Trondheim. Det eldste kjente funn av en hel umiak ble gjort av utforsker Eigil Knuth på Peary Land i 1949. Båten er datert til samme periode som Qilakisoq-funnet. De representerer Thule-kulturen, et folk som innvandret fra Alaska over Kanada rundt 900-tallet og regnes som forfedre til dagens grønlandere.

Den danske løytnant Gustav Holm ledet i 1884 en ekspedisjon til Øst-Grønland for å lete etter rester

Umiak, konebåtmodell med årer og seil. En av årene ble bruk som ror. Båten har lerretsseil, noe som viser på at handelen med Europa var vel etablert da modellen ble laget. Hammers samling.

I Vest-Grønland ble skikken med å bruke forskjellig fargede hårbånd som distinksjon innført av den tyske brødermisjonen, herrnhuterne. Denne misjonskirken startet sitt virke i 1733. Ugifte kvinner skulle bruke rødt bånd, men hadde de barn, var det grønt. Gifte kvinner skulle bruke blått, noe som ble endret til sort hvis de ble enker. Ønsket enken å gifte seg igjen, kunne de sette til et ekstra rødt bånd i det sorte. Hvitt var for enker som hadde gitt opp håp om nytt giftemål. Ut fra disse opplysningene skulle altså en av Hammers dukker være en gift kone, noe som rimer med at hun har amaut, og den andre være en enke. Det er naturligvis uvisst om denne koden ble fulgt av dukkemakeren.

Faksimile fra Hammers samling. «Artificia». De grønlandske jentene er nevnt under punkt 2.

Konebåt og kajakk på sjøen. Trekonstruksjonen vises tydelig gjennom det tynne skinn i konebåten. Illustrasjon fra W. Dreyer; Naturfolkenes Liv, Kristiania 1898

av norrøn bosetning. Den kalles «konebåt-ekspedisjonen» fordi Holm fikk bygd fire slike båter for å ta seg fram langs østkysten. Resultatet ble ikke som forventet, men resulterte i den første europeiske kontakt med eskimobosetning i området ved Ammassalikfjorden. Holm samlet inn mange viktige opplysninger og et stort etnografisk materiale som ble sendt til København og Kristiania. Fridtjof Nansen møtte også disse eskimoene da han i 1888 dro på ski over Grønland. Han var imponert over de lange strekningene de forflyttet seg i konebåtene og over «kajakmennenes» ferdigheter.

KAJAKKEN

Kajakk-modellen som er avbildet, er bare 32 cm lang, men har imponerende detaljer. Rundt et rammeverk av tre er det trukket selskinn. Mannen er iført «sjøpels» av vanntett selskinn og holder en padleåre som har beinlister langs bladene på samme måte som umiakens. Over dekket er det spendt seks tverreimer som brukes til å feste redskap og fangst under. På den forreste av disse er det montert to beinstykker for å holde den klar av dekket. Av fangstutstyr er det bare en «Piil» som følger med. Denne representerer enten en harpun eller et såkalt blærespyd.

Harpunen var eskimoens viktigste våpen under selfangst fra kajakk. Spissen var festet til en line av kobbeskinn som i enden hadde en fangstblære laget av skinn til en ungsel. Den lå bak på kajakken mens linen lå kveilet opp på et stativ, en «stol», foran jegeren. Blæren ble kastet ut for å unngå at selen sank når den ble truffet. Blærespydet hadde også løs spiss festet med

skinnreim. En liten flyteblære av en oppblåst fugletrupe ble festet midt på skaftet for å hindre at selen dykket. Som del av den faste utrustningen hørte også en fuglepil med fast spiss av tann eller jern. Den hadde mothaker av reintakk midt på skaftet. I tillegg var det en lanse til avlving, slepereimer og en kniv. For å kunne kaste våpnene med større kraft, utviklet eskimoene et kastetre som var svært effektivt. Alt utstyret hadde sin bestemte plass under tverreimene på kajakken.

Vanlig lengde på en kajakk var omkring fem meter. Trelektene var bundet sammen med reimer til en lett, smekker og elastisk konstruksjon. Båten regnes som en eskimoisk teknologisk oppfinnelse. Bredden foran kajakk-ringen var under 50 cm, og da mennene selv laget sine båter, var de individuelt tilpasset. Ute ved havet brukte de kortere og bredere typer enn inne i fjordene. Beinskinnene av hvalbein ble ofte brukt for å beskytte skinn mot å bli skåret opp av is og steiner.

Skinneredning og trekking av kajaker var kvinnearbeid, og grønlandssæl, eller helst storkobbe, ble foretrukket. Båtene måtte trekkes opp minst en gang i året. Til en kajakk gikk det med seks skinn. Spekket ble skrapet av før skinnene ble lagt i gammel urin en dag eller to for at hårene lettere kunne fjernes. Etterpå ble de vasket i sjøvann. Om sommeren ble de tørket uten å strekkes, men om vinteren ble de gravd ned i snøen. For å sitte stramt måtte skinnene være våte når de ble festet. For å få en lysere farge, kunne narven fjernes. Skinnene ble da ikke fullt så vanntett og måtte jevnlig impregneres med selspekk, men ble likevel brukt til kajaker og umiakker. Skulle skinn brukes til klær, ble noe av underhuden skrapet bort og skinn ble strukket før tørking og gnidd eller tygget mykt.

HUNDESLEDEN

Sleden er 18 cm lang og laget av tre festet sammen med sener. Meiene er dekket med beinskiner og håndtaket er avsluttet med to beinknapper øverst. En av de vertikale støttene foran er brukket av. De syv tverrbordene er dekket av et skinn. Hundene er 11 cm lange. De har mistet bein og hale, men en av halene er bevart. Hundeselene er av selskinn og trekkreimene er festet enkeltvis til en tverreim foran på sleden. Modellen er svært forseggjort.

Hundesleden var tradisjonelt det viktigste framkomstmidlet på Grønland om vinteren. Meiene ble laget av drivved, men der dette var mangelvare, ble både hvalbein og narhvaltenner surret sammen med treet. I nødsfall kunne gamle selskinn brukes. De ble fuktet i ferskvann, brettet og presset i form. Var disse godt surret og frosset, kunne de vare lenge dersom det var kuldegrader. Under hundekjøring i arktiske strøk er det mest vanlig å spenne hundene parvis fast til en lang trekkline med en lederhund først. På Grønland festes de ofte enkeltvis til sleden. Trekkreimene har varierende lengde slik at de danner en vifteform. Dette er en praktisk tilpasning til forflytting på havisen og egner seg dårlig i områder med mye snø. Når isen lå seg, ble båtene etterlatt på sommerboplassen. Selen ble fanget når den kom opp i åndehullet for å puste. Når selene i området var fanget, ble hundesleden pakket og ferden gikk til neste fangstplass.

Hundeslede med to hunder festet i vifteform. Modellen er laget i tre dekorert med bein og festet sammen med lærreimer og sener. Hammers samling.

HAMMER, SAMLER OG KUNNSKAPSSØKER

Hundesleden i Hammers samling har hundene festet til sleden i grønlandsk vifteform, selv om de er bare to. Sammen med konebåten og kajakken er hundespann i vifteform de viktigste karakteristika for Thule-kulturen. Modellene som Hammer bestilte, var helt typiske for Grønland, og en kan undres over om han var spesielt interessert i området, eller om det hele var mer tilfeldig.

Hammer kom fra en storgård på Gran i Hadeland, og var av presteslekt. Han studerte både teologi og jus i København, men interesserte seg for de fleste fag. Av sin samtid ble han ikke betraktet som en vitenskapsmann, men han var meget kunnskapsrik og hadde særlig stor interesse for landbruk og naturhistorie. Hans egne manuskripter bidrog i høy grad til folkeopplysning, noe som var i tidens ånd. Norsk Huusholdnings-Kalender utgitt i 1772 gav gode råd til bonden om alt fra driftsmetoder til god julekost. Samme år ble han medlem av Det Kongelige Norske Videnskabs Selskab, som i tillegg til det rent akademiske også dyrket de praktiske fag. Det er ingen tvil om at Hammer satte stor pris på denne utnevnelsen, og da han var ugift, innsatte han allerede i 1781 Selskabet til sin universalarving. Kun en liten del av boet gikk til tjenerskap og de fattige på Gran. Hammers legat, som det kalles, bestod av 20 000 riksdaler, over 2000 bøker, egne manuskript samt diverse samlinger av likt og ulikt. Biblioteket hans spenner over et rikt register fra teologi og jus til naturhistoriske

Kasting av fuglepil fra kajakk ved bruk av kastetre. Mothakene kunne ramme fuglen selv om spissen ikke traff. Fra Vitenskapsmuseets arkiv

Vingeharpun med line og fangstblære. For å unngå at spissen knekker når den treffer selen, er den festet til skaftet med lærreim. Kastetreet plasseres over "vingene". Fra Fridtjof Nansen; Eskimoliv, rev. utg. Oslo, 1961

fag, matematikk, astrologi, økonomi, filosofi, historie og de skjønne videnskaper.

Gjenstandssamlingen som oppbevares ved Vitenskapsmuseet, preges i stor grad av at han var generalkonduktør, dvs. sjef for landmålingsvesenet i Akershus stift. Han var effektiv og dyktig som embedsmann og laget også kolorerte kart over flere områder, blant annet Trondhjems stift, som regnes som svært verdifulle. Matematiske instrumenter og forskjellige typer tegne- og måleutstyr, kompass, kikkerter og vekter, et reiseapotek og en «reisetekjel» har sikkert vært nyttig i hans virke som landmåler. Dette deler plass med arvestykker i sølv og gull, arkeologiske gjenstander som bøndene på Gran hadde funnet i gravhauger, fem gamle primstaver, tollekniver og diverse annet. Noe utenlandsk etnografisk materiale utenom det grønlandske finnes ikke. De Grønlandske Sager står så besynderlig alene i Hammers samling.

Som medlem i DKNVS var sikkert Hammer informert om at grunnleggeren av Selskabet, Johan Ernst Gunnerus hadde etnografiske interesser. Gunnerus var Hammers samtidige, biskop i Nidaros og venn av Hans Egede, «Grønlands apostel». Han etterlot seg en betydelig grønlandssamling, og det er deler av denne som fortsatt finnes på Vitenskapsmuseet. Sakene er usedvanlig godt bevart. Alt utstyr som hører til kajakkfangst er representert, også klær og kamikker, buer og piler til jakt, fiskeredskap, husgeråd og sysaker, mange med vakker dekor av bein og tann. Kanskje var det Gunnerus' samling som fikk Hammer til å ønske at han også hadde «noe» fra Grønland for å vise at han hørte til i det gode selskap?

Det spesielle ved Hammers samling i museumsammenheng er at alt er så godt dokumentert. I omfattende oversikter beskriver han gjenstandene og hvordan de har kommet ham i hende – også i mange tilfelle hva de har kostet ham! Ut ifra et kulturhistorisk synspunkt er det utrolig mye informasjon. Testamentet, hans manuskripter, verker og bibliotek oppbevares på Universitetsbiblioteket på Kalvskinnet. Her arbeides det nå med en biografi som kommer ut seinere i år.

Vi håper at både Hammers og Gunnerus' samlinger vil kunne stilles ut ved Vitenskapsmuseet om ikke så altfor lenge, da de begge er representanter for tidsånden på 1700-tallet og inneholder et materiale som bør ha stor interesse for det almene publikum. □

Selskinnskajakk med fangstmann. Tverreimene ble strammet og holdt opp fra dekket med beinstykker. På modellen er det bare to slike. De er 6 mm lange. Hammers samling.

Forfatter
Britt Eli Thingstad er avdelingsingeniør ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU.

C

A b o n n é r p å S P O R !

Spor – nytt fra fortiden er et tidsskrift som gis ut ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU i Trondheim.

Her presenteres nyhetsstoff fra fortiden, først og fremst fra Midt-Norge, men også fra andre deler av Norge – og tidvis fra fjernere himmelstrøk.

Det utgis to hefter hvert år.

Bladet har 52 innholdsrike sider – uten reklame!

Abonnement på Spor kan tegnes ved henvendelse til:

Institutt for arkeologi og kulturhistorie,

Vitenskapsmuseet, NTNU,

7491 Trondheim

eller gjennom e-post: spor@vm.ntnu.no

Spor har et begrenset opplag, men du kan få kjøpt tidligere nummer av Spor. Enkelte årganger er dessverre utsolgt.

Du kan også bestille gaveabonnement på Spor, eller du kan verve en venn eller bekjent som abonnent og motta en samleperm (verving av én abonnent) eller en T-skjorte med Spor-logo (verving av to abonnenter), som vervepremie.

VERV en abonnent!

Verv nye Spor-abonnenter, og du vil få tilsendt en premie som takk for innsatsen.

- For en ny abonnent får du en samleperm for dine Spor-blader.
- For to nye abonnenter får du en flott T-skjorte med Spor-logo.

Slik går du frem:

Finn en venn eller bekjent og verv ham/henne som abonnent.

Vedkommende må ikke ha vært abonnent de to siste årene.

Send bestillingen til: spor@vm.ntnu.no

De nyvervede vil innen tre uker motta en giro. Når giroen er betalt, får du din vervepremie i posten. Blir ikke abonnementet betalt innen tre måneder, vil det bli strøket.

Du må selv være abonnent for å kunne verve noen.

